

•
ANALELE ȘTIINȚIFICE
ALE
UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA”
DIN IAȘI
(SERIE NOUĂ)

ISTORIE

TOM LXXI
2025

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Nelu Zugravu (Iași), Neculai Bolohan (Iași), Alexandru-Florin Platon (Iași), Petronel Zahariuc (Iași), Ștefan S. Gorovei (Iași), Maria Magdalena Székely (Iași), Cristian Ploscaru (Iași), Claudiu Topor (Iași), Gabriel Leanca (Iași), Gheorghe Iacob (Iași), Ovidiu Buruiană (Iași), Victor Spinei, membru al Academiei Române (Iași), Ioan Aurel Pop, președintele Academiei Române (Cluj-Napoca), Ovidiu Cristea (București), Rudolf Dinu (București), Antal Lukács (București), Ion Eremia (Chișinău), Ion Varta (Chișinău), Dennis Deletant (Londra), Carol Iancu (Montpellier), Hans-Christian Maner (Mainz).

COMITETUL DE REDACȚIE:

Laurențiu Rădvan (redactor șef),
Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Ionuț Nistor, Adrian-Bogdan Ceobanu,
Adrian Vițalari (secretar de redacție),
Mihai-Bogdan Atanasiu (secretar de redacție).

Responsabilitatea pentru opiniile exprimate în textele publicate revine în exclusivitate autorilor.

Manuscrisele, cărțile și revistele propuse pentru schimb,
ca și orice corespondență se vor trimite redacției:

Laurențiu Rădvan

Facultatea de Istorie
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
B-dul Carol I 11,
700506, Iași, România
Tel.: 40-(0)232-20.12.74
e-mail: radvan@uaic.ro

ISSN 1221-843X
eISSN 2821-4617
Printed in Romania

CUPRINS

Andi Mihalache, <i>Seninul întortocheat al cerului: cromatică, istorie și cultură (I)</i>	7
Daniel Mirea, <i>Datarea a patru documente din timpul lui Sigismund de Luxemburg și al lui Vlad Dracul</i>	47
Alexandru Simon, Petru Aron, Iancu de Hunedoara și Mehmed al II-lea în ajunul bătăliei de la Belgrad: informații dintr-un „raport venețian de sinteză” de la sfârșitul lunii aprilie 1456	73
Livia-Ioana Potop, <i>Instrumente notariale din Transilvania medievală: considerații privind păstrarea și transmiterea unor surse arhivistice mai puțin obișnuite</i>	91
Mihai Covaliu, <i>Între diplomație și primejdie. O misiune moldovenească la Veneția (1505-1506)</i>	101
Andrei Constantin Sălăvăstru, <i>Rebels for the faith: The Sorbonne's seditious propaganda during the French Wars of Religion</i>	113
Gheorghe Lazăr, <i>Despre logofeții de taină ai Cancelariei Țării Românești. Studiu de caz: Iane Dâmboviceanu</i>	129
Elena Bedreag, <i>Înrudiri, cheltuieli și alte „mărunțușuri” în câteva documente patrimoniale din veacul al XVIII-lea</i>	157
Iulian Moga, <i>Saint Xenia's Feigned Foolishness</i>	179
Alexandru Gorea, <i>Focul din 1784 și reconfigurarea centrului puterii domnești la Iași</i>	191

Laurențiu Rădvan, <i>Considerații cu privire la un plan rusesc al Focșanilor (1828)</i>	211
Simion-Alexandru Gavriș, <i>Centralism și autonomie locală în legislația administrativă a guvernării Lascăr Catargiu (1871-1876)</i>	225
Simion Câlția, <i>Reglementarea prețului pâinii în București (sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea)</i>	237
Tamara Botez, <i>„Monarhia de rol” și portul popular ca formă de legitimare în România (sfârșitul sec. XIX – începutul sec. XX)</i>	259
Ciprian-Lucrețius Suciu, Florin Marinescu, <i>Duhovnici români la Sfântul Munte Athos: superiorul Antipa Dinescu</i>	275
Claudiu-Lucian Topor, <i>România în vecinătatea războiului: chestiunea înarmărilor între 1914 și 1916</i>	287
Ana-Maria-Ioana Lupășteanu, <i>Război și propagandă în Bucovina austriacă. Misiunea lui Nathan Eidinger la București (1915)</i>	309

Bianca Șendrea, <i>Structura mării proprietăți și agricultura din Transilvania după reforma agrară din 1921</i>	319
Ionel Doctoru, <i>Sediul Legației române de la Paris (1922-1930). Între aspirații și realitate</i>	333
Bogdan-Alexandru Schipor, <i>Dragoș Cotlarciuc, an (almost) unknown expert on Baltic Region at the Romanian Ministry of Foreign Affairs, 1938-1939</i>	343
Árpád Hornyák, <i>Depiction of Hungarians in 20th century Serbian history textbooks</i>	353
Geanina-Ancuța Costăș, <i>Relații culturale româno-britanice: o analiză a programului de schimburi culturale (1963-1965)</i>	369
Iana Balan, <i>Imperative politice, schimburi culturale și strategii universitare. Lectori ieșeni de limba română la Universitățile din Polonia în anii 1967-1989</i>	381
Lucica Iorga, Lucian Leuștean, <i>Tribulații în cadrul lagărului socialist: întâlnirea de la Ialta (2 august 1971), cu România personaj principal în absența (un document și câteva considerații)</i>	409
Victor Rizescu, <i>Marxism și naționalism, continuitate și ruptură. Două teme de sociologie istorică în patru etape ale istoriei românești</i>	437

<i>Recenzii și note bibliografice</i>	449
Duane W. Roller, <i>Imperiul Mării Negre. Gloria și decăderea lumii lui Mitridate cel Mare</i>, trad. Sergiu-Adrian Adam, București, Editura Humanitas, 2025, 372 p. (Alex-Marian Cornea); Martyn Rady, <i>Habsburgii. Ambiția de a stăpâni lumea</i>, traducere din limba engleză de Lia Decei, prefată de Matei Cazacu, București, Editura Corint, 2023, 585 p. (Ana-Maria-Ioana Lupășteanu); Avram Iancu – un om între oameni. <i>Lucrările Conferinței Internaționale: Avram Iancu – 200 de ani de la naștere: omul, contemporanii, epoca</i>, Deva, 9-10 mai 2024, coord. Ioan Bolovan, Ioan Sebastian Bara, Cluj-Napoca, Editura Academiei Române, Centrul de Studii Transilvane, 2024, 713 p. (Constantin Ciobanu); Pierre-Antoine Dessaux: <i>Vermicelles et coquillettes. Histoire d'une industrie alimentaire française</i>, Tours, Presses Universitaires François-Rabelais, 2023, 308 p. (Simion Călția); Carmen-Sorina Rîjnoveanu (coord.), <i>The wars of independence, diplomacy and society. New perspectives and approaches on the Great Eastern Crisis 1875-1878. Războaiele de independență, diplomație și societate. Noi perspective și abordări privind Marea Criză Orientală 1875-1878</i>, București, Editura Militară, 2023, 284 p. (Maria Cerniș); <i>Relații politice și militare româno-otomane-turce 1878-1989: documente</i>, volumul I, 1878-1938 = <i>Romanian-Ottoman-Turkish Political and Military Relations 1878-1989: documents</i>, volume I, 1878-1938, coord. Carmen-Sorina Rîjnoveanu, responsabil de vol. Manuel Stănescu, București, Editura Militară, 2023, 559 p. (Andrei Grigoraș); Eduard Andrei, Laurențiu Vlad, <i>Două istorii ale participării României la Expoziția Universală de la New York (1939-1940)</i>, Târgoviște, Cetatea de scaun, 2024, 281 p. (Mădălin Anghel); Constantin Hlihor, <i>Cu mâinile altora: România și războaiele prin intermediari în Africa (1970-1985)</i>, București, Corint, 2025, 364 p. (Teodor-Petru Bărgăoanu).	
<i>Abrevieri</i>	473

Seninul întortocheat al cerului: cromatică, istorie și cultură (I)

Abstract: Travel is that somewhere into which you have recently stumbled, and which gives you further reasons to stay, though you are the one who would rather not linger there. The Earth beneath your feet is your best friend: it carries you across its entire length. It takes you everywhere with it, towards all its widths. Otherwise, you could never find yourself again: flying with your knees up to your chest is less than ideal. The Earth has guided your steps since you can remember, to keep you daily in the sunlight, may it be always visible or, at times, barely there. So do not rush. The world is left speechless if your eyes are too inquisitive. What matters is not to lose sight of humankind's oldest aspirations: overcoming oneself; the desire to reclaim a place in heaven – a place that was once ours, yet we took it for granted. Whatever we may claim, the journey always has a will of its own. It follows its own non-negotiable path. It directs us towards that which we did not know we desired. And a traveller, even if willing, does not become one with the journey. He accompanies it and adapts to it, hoping that, at least sometimes, the journey might ask his opinion. It is not the case. Therefore, people are compelled to do what they hate the most: hesitate, deliberate, choose, and decide. Is the sky capable of having a history? Perhaps only the history of how human beings have struggled in so many ways to glimpse its mysteries century after century. This study aims to address, in part, these uncertainties.

Keywords: travel; imaginary; ascension; blue; sky; center.

Călătoria este acel undeva în care ai nimerit de curând și îți dai motive să mai stai; deși tot tu ești acela care n-ar vrea să mai zăbovească acolo. Iar Pământul de sub tălpile tale îți este cel mai bun prieten: ne călătorește pe toată întinderea lui. Te ia pretutindeni cu dânsul, înspre toate largimile sale. Altminteri, n-ai putea să te mai afli niciodată: nu e prea grozav să zbori cu genunchii la gură. Pământul îți duce pașii de când te știi, ca să te țină în lumina soarelui zilnic, fie el văzut întruna, fie, uneori, scump la vedere. Așa că nu te pripi. Lumea rămâne fără grai dacă ochii tăi întreabă prea mult. Important este să nu te pierzi de aspirația cea mai veche a omului, înălțarea; dorința de a reocupa un loc în cer; pe care, cândva, îl deținuse, însă nu-l prețuise cum se cuvine.

* CS I dr., Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română, Filiala Iași; România; mihalache_emanuelandi@yahoo.com.

Deși nu-i foarte accesibil, Dumnezeu e totdeauna pe-aproape. E o tresărire a zborului. Iar cerul Lui se naște întruna, ori de câte ori Demiurgul e ispitit să-și dea o vârstă. Platon cel puțin așa zice: „[...] înainte de nașterea cerului nu existau zile și nopți, luni și ani; Demiurgul însă a făcut astfel încât ele să apară odată cu alcătuirea Universului. [...] Așadar timpul s-a născut odată cu cerul, pentru ca, născute fiind împreună, împreună să piară, dacă va fi vreodată să piară; și cerul a fost făcut după modelul naturii eterne, pentru a fi cât mai asemănător cu aceasta. Căci modelul este o existență veșnică, pe când cerul a fost, este și va fi de-a lungul întregului timp, până la capătul lui Acesta a fost raționamentul și intenția zeului cu privire la nașterea timpului. Dar, ca să existe timp, s-au născut Soarele, Luna și celelalte cinci astre, cele numite rătăcitoare...”¹. Dacă în gândirea lui Platon omul își găsea și el un locșor în gigantica biografie a Universului, dându-i-se iluzia că-i un capitol, cât de mic, din această milenară istorie, în accepția lui Aristotel, omul nu-i decât spectator neputincios al perfecțiunii atemporale a Cerului: finit, unic, etern, uniform, increat; n-ai cum să cazi la învoială cu El; ceea ce l-a impus, Evul Mediu, ca versiune intens canonizată a Dumnezeului creștin; ceea ce complica atât perceperea divinității, cât și strădaniile ajungerii la Ea: „[...] este evident că nu există nici loc, nici vid, nici timp în afara cerului. În fiecare loc, într-adevăr, poate să existe un corp. Se numește vid locul în care nu există corp, dar poate să existe. Timpul este numărul mișcării, iar fără corp natural nu există mișcare. Dar s-a demonstrat că nici nu există, nici nu e posibil să existe vreun corp în afara cerului. Prin urmare, este evident că nu există nici loc, nici vid, nici timp în afara cerului. [...] Într-adevăr, sunt unii care cred că e posibil ca un lucru negenerat să fie distrus și ca un lucru generat să continue a fi indestructibil, precum se spune în *Timaios*: căci acolo se afirmă că cerul, deși generat, va exista totuși cu siguranță cât timpul etern rămas. [...] Fără îndoială, nu e posibil ca ceva să existe totdeauna și, de asemenea, să fie destructibil. Deopotrivă, nu poate fi nici generat, căci, dacă din doi termeni cel posterior nu poate să existe fără cel anterior, iar acela este imposibil să existe, nici termenul posterior nu există. De aceea, dacă ceea ce există totdeauna nu e posibil, cândva, să nu existe, este imposibil și să fie generat”². Era, așadar, de ales între un Univers în continuă devenire și un altul imuabil. Modernitatea a complicat dezbaterea, imaginând Cosmosul sub forma unei cărți scrise la două mâini: contribuția Demiurgului se bucură de asistența naturii. Trebuie totuși să te numești Immanuel Kant ca să ți se ia în seamă prezumția Creației continue: „Creația nu este opera unei clipe. După ce s-a făcut începutul, prin producerea unei înfinități de substanță și de materie, ea este activă în grade de fecunditate mereu sporite, de-a lungul întregii serii a eternității. Se vor scurge milioane, și munți întregi de milioane de secole, timp în care lumile și ordinele de lumi tot mereu noi se vor forma unele după altele în întinderile îndepărtate de punctul central al naturii și vor

¹ Vezi pe larg *Timaios*, în *Platon, Opere*, vol. IV, ediție îngrijită de Petru Creția, Constantin Noica & Cătălin Partenie, București, Editura Humanitas, 2004, p. 297-298.

² Aristotel, *Despre cer*, traducere de Șerban Nicolae, București, Editura Paideia, 2005, p. 205, 209, 214.

atinge perfecțiunea. [...] Infinitatea suitei temporale viitoare, care nu poate epuiza eternitatea, va anima din loc în loc toate spațiile prezenței lui Dumnezeu, și le va aduce treptat regularitatea conformă excelenței proiectului său. [...] Căci Creația nu este niciodată încheiată. Ea a început o dată, dar nu se va sfârși niciodată. Ea este întotdeauna înclinată să aducă natura în stare de a face noi pași, de a genera noi lucruri și lumi noi. Trivialul pe care ea îl realizează este proporțional cu timpul pe care îl întrebuițează pentru aceasta. Creația nu are nevoie de nimic altceva decât de o eternitate, ca să anime întreaga întindere fără limite a spațiului infinit al lumilor fără număr și fără sfârșit. [...] Poate că Pământul nostru a existat mii de ani sau mai mult, înainte de a se afla într-o constituție care să poată întreține oameni, animale și plante. Faptul că acum câteva mii de ani o planetă ajungea mai târziu la această perfecțiune, nu aduce nici un prejudiciu scopului existenței sale. Pentru aceeași rațiune, ea va rămâne în viitor încă lung timp în această perfectare a constituirii sale, pe care o va atinge o dată; căci aici este o certă lege a naturii, anume: tot ceea ce are un început se apropie în mod *constant* de declinul său, acesta fiind cu atât mai aproape cu cât el este mai îndepărtat de punctul începutului său”³.

Ce repercusiuni vor fi asupra imaginarului de călătorie vom vedea pe parcurs. Dar să nu uităm un detaliu decisiv: marile dezbateri ce reflectă o cultură cromatică ori alta nu vin numai din zona umanioarelor. Științele exacte știu și ele cum să ne provoace: „Când tu vezi că ceva e albastru, iar eu văd că e albastru, vedem oare aceeași culoare? Nu cumva atunci când tu vezi albastru, vezi de fapt ceea ce eu văd atunci când văd roșu? Întrebarea asta mă frământa în clasa a cincea. Profesoara nu m-a ajutat. «Desigur, vedem cu toții la fel», mi-a spus. Nu m-am dat bătut. În clasa a noua, profesorul de științe părea să știe multe, așa că l-am întrebat după ore. Mi-a spus că la toți oamenii semnalul ajunge în aceeași parte a creierului, așa încât, desigur, îl vedem cu toții la fel. Nu credeam că mi s-a răspuns la întrebare. În plus, am învățat să mă feresc de cuvântul «desigur». Cum puteam formula mai convingător întrebarea? S-a dovedit a fi complicat. Unii păreau să înțeleagă la ce mă refeream; altora li se părea o întrebare absurdă. Acum știu că mulți dintre marii filosofi ai lumii au fost intrigati de subiectul ăsta. Problema putea fi pusă în termenii distincției între creier (obiectul fizic care efectuează gândirea) și minte (noțiune mai abstractă a unui spirit care folosește creierul ca pe un instrument). Distincția creier-minte făcea parte dintr-o clasă de probleme numită *dualism*, datând cel puțin din Antichitatea greacă. [...] Ce aduce cu sine faptul de a vedea? Dacă există liber-arbitru, ce anume îl exercită? Ce îl percepe pe *acum* și îl deosebește de *atunci*? E ceva ascuns în adâncul creierului, sau e dincolo de creier?”⁴. Sunt dileme pe care le vom traduce în limbajul unui istoric al culturii.

³ Immanuel Kant, *Istoria generală a naturii și teoria cerului*, traducere de Alexandru Boboc, Cluj-Napoca, Editura Grinta, 2018, p. 94-95, 128-129.

⁴ *Cum arată albastrul?* este o întrebare a lui Richard Muller, *Acum: fizica timpului*, traducere de Adam Jinaru, București, Editura Humanitas, 2019, p. 281, 284.

Poate cerul să aibă o istorie? Poate doar aceea a modalităților prin care oamenii s-au chinuit, secol după secol, să-i întrezărească misterele. Scriind despre ceea ce ne este dintotdeauna deasupra, ne oprim, aproape involuntar, la apropierea lui Dumnezeu⁵ față de îndepărtările lui Adam. Să vedem ce-l frământă pe cel din urmă și ce-l resemnează pe cel dintâi. *Adam*: albastrul se măsoară în cuvinte?; mănâncă soarele prea multă lună?; care-i înălțimea unei picături de ploaie?; și cum să prindem stele când ceru-i pe niciunde?; *Dumnezeu*: sunt prea puțin în ele ca să mai pot răspunde; și prea retras din toate ca să mai știu ceva. Asta simte omul recent: „În sus, omul recent a încetat să mai aibă probleme metafizice – căci el nu mai are, propriu-zis, un Cer. Nici în jos, înspre rădăcini, nu pare a mai avea probleme, căci toate naționalizatele înrădăcinări ale omului modern au fost, în lumea recentă, privatizate – el și-a smuls de sub picioare și Pământul, transformându-l în drum la purtător, în «șenilă». Pentru percepția comună însă, omul recent este omul cel mai «eliberat», cel mai disponibil, cel mai volatil dintre toate tipurile umane câte au funcționat până azi într-o lume a omului. Omul recent reprezintă acel tip de om care, pierzând simultan atât Cerul cât și Pământul, a reușit să-și privatizeze integral nu doar strămoșii utili, ci și virtuțile convenabile – tipul de om care nu poate concepe cu adevărat decât idealul interesului propriu”⁶. Și, într-adevăr, istoricii culturii au observat o anumită superficialitate a reprezentărilor pe care le avem despre *albastru*, deși el ne înconjoară de peste tot atunci când nu descinde din Cer: „Absent din lume: iată o modalitate reușită de a gândi despre albastru. Spre deosebire de majoritatea celorlalte culori, albastrul prosperă doar pe tărmurile nepământeste ale cerului, ale mării și ale orizontului. Dar până și acele arii de culori sunt *iluzii*. [...] Marea este albastră pentru că reflectă cerul și pentru că apa are tendința să reflecte unde scurte ale luminii, transformând alte unde în căldură. [...] Pe măsură ce obiectele se depărtează, sunt învăluite de tot mai multă lumină dispersată, luând un aspect tot mai albastru, înainte de a se topi într-un orizont albastru ceșos. Toate aceste versiuni de albastru nu rezidă în suprafețe, ci în profunzimi, nu în obiecte, ci în spațiile dintre ele. [...] Pe scurt, albastrul este cea mai iluzorie culoare. Ne alunecă printre degete și se retrage cu viteza cu care ne apropiem de el. [...] Contemplarea albastrului înseamnă să te lași atras într-o călătorie optică de aici acolo, dintr-o lume într-alta. [...] Când și-au ridicat oamenii pentru prima oară privirea spre orizont și au hotărât să călătorească într-acolo? Pornirea de a explora și de a descoperi i-a inspirat pe asiaticii din paleolitic să traverseze pe un pod de gheață din Siberia în Alaska, pe navigatorii polinezieni să

⁵ „*Lucio*: [...] Și ce poți ști tu despre moarte, dacă în Dumnezeu nu mori, iar El este acum iar în tine, așa cum este în noi toți, aici, veșnic, în clipa noastră care numai în El nu are sfârșit? [...] Acesta este Dumnezeu, Dumnezeu care te vede prin ochii tăi și vede ce faci, ce-ai făcut și ce trebuie să faci acum. *Diego*: Ce trebuie să fac? Ce trebuie să fac? *Lucio*: Să trăiești, tată: în Dumnezeu, în lucrările pe care le vei face. Ridică-te și umblă prin viață.” Am reprodus un fragment din piesa *Lazăr: mit în trei acte* (1929), aflată în volumul Luigi Pirandello, *Teatru*, traducere de Marian Stan, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2023, p. 222.

⁶ Horia-Roman Patapievici, *Omul recent. O critică a modernității din perspectiva întrebării „ce se pierde atunci când ceva se câștigă?”*, București, Editura Humanitas, 2001, p. 324.

străbată distanțe vaste peste Pacific în ambarcațiuni doar cu puțin mai evaluate decât o canoe, pe exploratorii Renașterii să călătorească atât de departe în jurul globului, încât să se întoarcă de unde plecaseră, și pe astronauti să părăsească Pământul cu totul. Explorarea era de obicei motivată de supraviețuire, de câștig sau de politică, dar și de curiozitatea pătimasă față de lumea din jur și de dorința irezistibilă de a-i pune la încercare hotarele. Acele hotare erau de multe ori albastre”⁷. Albastrul colorează într-un mod aparte cuvântul *călătorie*, în ultramarin. De aceea, David Scott Kastan și Stephen Farthing recunosc că albastrul nu simbolizează numai depresia omului curent, ci și privirea aceea de odinioară, mângâiată de făgăduiala seninului de după orizont: „Totuși albastrul nu are legătură doar cu tristețea. Există și nuanțe de albastru care ne risipesc sentimentul dezolării sau care, cel puțin, ne permit să uităm puțin de el. [...] Albastrul e ambiguu; toate culorile sunt așa. [...] Însă albastrul poate să fie chiar mai mult, mai mult decât o încântare sau decât un vis: el poate să fie însăși culoarea transcendenței. [...] Pielea albastră a lui Vișnu, puterea vindecătoare a lui Buddha cel Albastru, turbanele albastre purtate de mulți discipoli sikh, dungile albastre ale șalului de rugăciune evreiesc și glorioasa Moschee Albastră din Istanbul, toate acestea arată că legătura cu transcendența este aproape universală. [...] Efectul acesta este demonstrat de nuanțele somptuoase de albastru din frescele lui Giotto, cele din Capela Scrovegni din Padova, și, la o scară mult mai mică, cele din panelul din dreapta al Dipticului Wilton (circa 1395-1399), în care ne sunt înfățișați Fecioara Maria, înveșmântată în albastru, și Pruncul Iisus, cei doi fiind înconjurați de unsprezece îngeri îmbrăcați tot în albastru. [...] Albastrul din ambele este un pigment produs din lapislazuli pisat – o piatră semiprețioasă, descoperită într-o zonă aflată azi în Afganistan. Pigmentul acesta intens a devenit cunoscut sub denumirea de «ultramarin», întrucât el venea «de dincolo de mare» [...]. Ultramarinul nu era doar o culoare sofisticată; era și cel mai scump pigment pe care pictorii îl folosiseră vreodată, mai scump chiar decât aurul [...]. Totuși, pigmentul acesta scump alinaia materialul și spiritualul. El este semnul lumescului pe care creștinismul îl va contesta și îl va înlocui. Dar, în același timp, albastrul acesta intens farmecă ochiul, îndepărtându-ne de lume. El ne atrage spre infinit”⁸. Culoarea stărilor de spirit ne e dată de ochiul cu care inima ni se uită în suflet. Ce ne spune Kassia St. Clair? Dacă în Antichitate se credea că albastrul e un semn al barbariei, pentru că celții o foloseau la război, odată cu Evul Mediu, albastrul căpăta veleități nebănuite. Devenea o culoare pe picioarele ei, precizează St. Clair: „Un studiu din secolul al XIX-lea asupra termenilor coloristici folosiți de autorii creștini înaintea secolului al XIII-lea arată că albastrul era cel mai puțin folosit, doar 1% din totalul culorilor. În secolul al XII-lea s-a petrecut o schimbare profundă. Abatele Suger, personaj de vază la curtea regală franceză și susținător

⁷ *Albastru. Dincolo de orizont*, capitol din volumul lui James Fox, *Istoria culturală a lumii povestită de culori*, traducere de Mihai Moroșiu, București, Baroque Books & Arts, 2022, p. 185-187.

⁸ Am citat din capitolul *Tristețea în albastru*, din David Scott Kastan & Stephen Farthing, *Culorile: pasiunea și mister*, traducere de Ines Hristea, București, Editura Baroque Books & Arts, 2020, p. 142-147.

timpuriu al arhitecturii gotice, era convins până la fervoare că toate culorile – și în special albastrul – erau divine. A supravegheat reconstruirea Abației Saint-Denis de la Paris în anii 1130 și 1140. Este locul unde meșterii și-au perfecționat tehnica de colorare a sticlei cu cobalt pentru a crea faimoasele vitralii albastru-cerneală pe care le-au repetat apoi la catedralele de la Chartres și Le Mans. Aproximativ în aceeași perioadă, Sfânta Fecioară era tot mai adesea reprezentată purtând veșminte de un albastru strălucitor – până atunci erau de obicei în culori închise, sugerând durerea pentru moartea Fiului. Cum cultul Sfintei Fecioare Maria a căpătat tot mai mult importanță în Evul Mediu, culoarea adoptată pentru reprezentarea ei a avut și ea de profitat. Pigmentul prețios de ultramarin a fost asociat cu Sfânta Maria începând din Evul Mediu și, vreme de mai multe secole, a rămas de departe cel mai râvnit dintre toate. [...] La sfârșitul secolului al XII-lea, familia regală franceză a adoptat un nou blazon – crin de aur pe fond azuriu – ca omagiu adus Sfintei Fecioare, iar nobilimea europeană s-a dat peste cap să îi urmeze exemplul. În anul 1200, doar 5% dintre blazoanele europene conțineau azuriu; în 1250 erau 15%; în 1300, un sfert, iar în 1400, cu puțin sub o treime. Un studiu recent făcut în zece țări din patru continente a ajuns la concluzia că albastrul era de departe în fruntea preferințelor cetățenilor lor. Mai multe cercetări făcute începând cu Primul Război Mondial au ajuns la aceeași concluzie. S-ar părea că albastrul, considerat odată culoarea degeneraților și barbarilor, a cucerit lumea”⁹. Albastrul nu a fost acceptat prea ușor ca sinonim vizual al dumnezeirii, nici în Evul Mediu, nici mai târziu: „Întrebarea dacă culoarea trebuie să fie prezentă sau nu în templul creștin este foarte veche. S-a vorbit despre ea, în cazul epocii carolingiene și, mai cu seamă, al celei romanice, în perioada conflictului violent – dogmatic, dar și etic și estetic – care, în mediul monastic, îi opune pe clunisieni cistercienilor. Mai mulți prelați (printre care toți marii abați ai Ordinului Cluny) și un mare număr de teologi consideră culoarea ca fiind lumină, singura parte a lumii sensibile care este în același timp vizibilă și nematerială. Or, Dumnezeu este lumină. Așadar, este licit și chiar de dorit să extindem în biserică locul rezervat culorii, nu doar pentru a împrăști tenebrele, ci și pentru a face loc divinului, un loc cât mai mare. Este felul de acțiune al lui Suger, după cum am văzut-o, atunci când începând cu 1129-1130 acesta întreprinde reconstrucția bisericii abațiale din Saint-Denis. Dar alți prelați se arată ostili față de culoare, în care văd expresia materiei, și nu a luminii. Celălalt punct de vedere prevalează în bisericile cisterciene pe durata unei părți însemnate a secolului al XII-lea și chiar mai târziu, până în secolul al XIII-lea”¹⁰. Soarta albastrului va fi periclitată și în epocile care vor urma medievalității. Conotațiile ei celeste n-au fost prea mult contestate, dar i s-au atribuit altele, mai conforme sobrietății ce cuprindea Europa veacului XVI: „Culoare promovată, culoarea Fecioarei, culoare regală, albastrul este, de-acum înainte, nu doar rivalul roșului,

⁹ Kassia St. Clair, *Culorile și viața lor secretă*, traducere de Mihai Moroiu, București, Editura Baroque Books & Arts, 2017, p. 180-181.

¹⁰ Michel Pastoureau, *Albastru: istoria unei culori*, traducere de Em. Galaicu-Păun, Chișinău, Editura Cartier, 2006, p. 86-87.

dar și al negrului, a cărui vogă în vestimentație, la sfârșitul Evului Mediu și la începutul epocii modern, devine considerabilă. Totuși, departe de a-l afecta, această nouă concurență îi convine din plin albastrului. Din regal și culoarea Fecioarei el devine totodată, asemeni negrului, moral. Două fapte ce țin de etica și de sensibilitatea medievală sunt la originea acestei noi dimensiuni date culorii albastre în societățile europene: vastul curent moralizator care traversează întreg Evul Mediu târziu și, mai cu seamă, atitudinea marilor reformatori protestanți ai secolului al XVI-lea față de practicile sociale, artistice și religioase ale culorii¹¹.

O altă nedumerire școlărească: pe unde să fie cerul în cultura noastră? La 1907, Ion Otescu nota că, „pentru țărani, cerul e material și mărginit acolo unde se îmbină cu pământul. El e așternutul picioarelor lui Dumnezeu. Cei mai înaintați însă în gândire recunosc că noi nu vedem chiar cerul, ci numai albăstrimea lui, căci el e foarte departe și desigur că e albastru”¹². În acord cu Otescu, Tudor Pamfile vorbește de încrederea țăranului că la sărbătorile cum ar fi Paștele, Sfântul Gheorghe ori Sfântul Vasile cerul se deschide, dar nu oricum, ci ca un îndemn la punere pe cale: „Pe alocuri se crede că la deschiderea cerului se vede prin mijlocul lui o cărare”¹³. În cu totul alt registru, adică în dramaturgia lui Mihail Sebastian, oamenii merg cu trenul și stelele se iau după dâșii: „*Profesorul*: Într-un târg de provincie ca al nostru... gara este marea. Este portul, necunoscutul, depărtarea. *Domnișoara Cucu (plat)*: Ce depărtare? *Profesorul*: Este dorul de a pleca, de a fugi. *Domnișoara Cucu*: De a pleca? De ce să pleci? Unde să pleci? *Profesorul*: În altă parte. În altă lume”¹⁴. Majuscula este îndeobște patetică. Ne imaginăm Cerul după neasemănarea cu Pământul. Fără a înceta să credem într-un Dumnezeu al

¹¹ *Ibidem*, p. 73. Spre a pune mai bine în lumină diferențele de concepție apărute de la un secol la altul, adăugăm un alt comentariu al lui Pastoureaux: „Reforma protestantă vede în acest negru culoarea cea mai demnă, cea mai virtuoasă, cea mai creștină; ea tinde treptat să-l asimileze pe albastru, culoare onestă, culoare sobră, culoarea cerului și a spiritului” (*ibidem*, p. 86). Chiar și în secolul al XVII-lea, cei care nu vedeau cu ochi buni „materialitatea” culorilor (roșu, verde, galben) obținute din pigmenți și considerau că numai desenul e un produs al spiritului, au o anumită clemență față de albastru, perceput, totuși, „drept o culoare «îndepărtată»” (*ibidem*, p. 103).

¹² Ion Otescu, *Credințele țăranului român despre cer și stele*, Buzău, Editura Alpha MDN, 2005, p. 68. Ion Otescu mai preciza că „țăranii nu au deloc ideea sfericității Pământului și izolării lui în spațiu. Ci au asupra lui credințe care reamintesc pe ale celor vechi. Astfel, pentru ei Pământul e plan, sau cum zic ei «întins ca fața unei mese»; și la marginile lui Pământul se îmbină cu cerul. Dedesubt Pământul stă rezemat pe ceva: unii cred că stă rezemat pe stâlpi, care sunt mai de regulă în număr de trei, fiind după unii de fier, iar după alții de lemn, sau de ceară” (*ibidem*, p. 64-65). Prezentând felurite versiuni ale imaginarului popular, Otescu mai menționează că „Stelei Polare îi zic unii și *Împărat*, iar alții și *Candela Cerului*, desigur din cauză că această stea e fixă față de mișcarea diurnă, și e singura stea mai luminoasă în acea parte a cerului. Însă stelei polare i se mai zice în general *Stâlpul* sau *Steajărul* de la arie, numire din care răsar învederat că țăranii au conștiința, cel puțin nedeslușită, nelămurită, a fixității stelei polare; și că cerul se învârtăște împrejurul acestei stele, ca și caii în arie în jurul steajărului” (*ibidem*, p. 5).

¹³ Tudor Pamfile, *Cerul și podoabele lui după credințele poporului român*, București, Editura Paideia, 2001, p. 15.

¹⁴ Am citat din piesa *Steaua fără nume*, din Mihail Sebastian, *Teatru*, București, Editura Cartex, 2020, p. 138.

fiecărei zile, unul cu tresăriri matinale. Fiecare dimineată îl prinde la zenituri nescontate. Chit că foiletează noaptea întreg cadastrul lumii: țări, continente, emisfere, galaxii. Nu are o latitudine a preferințelor. În zori, își sporește albastrul deasupra unui bordei. Acolo își dezgheață mai toate înălțările: cu un miros de simplu, de zâmbet, de rufe pe sârmă. Da, ne rugăm Cerului să deschidă un zâmbet peste viețile noastre. Și nici nouă nu ne strică. Zâmbind, băgăm de seamă. A zâmbi e o formă de-a privi în zare. Astfel, de la indienii nord-americani din tribul Zuñi ne-a rămas *Povestea Facerii*: „Înainte de începutul tuturor începuturilor, Awonawilona, Plămăditorul a toate câte sunt, Cel care pe toate le cuprinde în făptura lui, Tată al tuturor părinților, era singur în ființă. Nimic nu se mai afla în nemărginitele întinderi ale vecinilor, ci numai pretutindeni întunericul cel negru și pustietatea. La începutul facerii, Awonawilona s-a plămădit pe sine înăuntrul însuși al ființei sale; și și-a zvârlit gândul în întinderile cele fără de margini. Și iată că neguri ale creșterii tuturor celor câte au viață, aburi plini de putere au început să se adune pretutindeni și să se ridice. Și astfel, numai cu atotpătrunzătoarea lui știință pe care o avusese dintotdeauna, Atotcuprinzătorul s-a plămădit pe sine cu chipul Soarelui slăvit de noi ca părinte al nostru și care atunci s-a ivit și a căpătat ființă. Când s-a ivit, nemărginirea s-a umplut de strălucirea luminii lui, și când lumina i s-a răspândit pretutindeni, negurile s-au strâns laolaltă și au căzut prefăcându-se în apă. Și așa s-a născut marea care întreaga lume o cuprinde”¹⁵. Are și necuprinderea unui act de naștere, derivând dintr-un gând divin. Însă Cerul ne imaginează infinitul, nu ni-l închiriază pe Dumnezeu. Divinitatea nu e ostilă geografiei, dar atuul ei este ubicuitatea. Neajungerea. Dumnezeu nefiind totuna cu Universul, cerul nu poate fi garsoniera Lui. În contrapartidă, glumeții văd Creatorul un pic mai sus de nori. Mai ales că atmosfera și vremea sunt siameze semantice, cu rating mare la știri. Ce-o fi, o fi. N-avem niciun antidot la întrebarea: *încotro?* Cochetăm întruna cu ideea că altcineva o să salveze seninul în locul nostru. Pe aripa oricărei păsări o idee de Pământ o să nimerească ea vreun semnificat în cer.

N-o să ne despărțim prea repede de pieile roșii. Poveștile lor pot să semene izbitor cu aceea din *Luceafărul* lui Mihai Eminescu. Luăm, așadar, aminte la acele timpuri dintâi, când cerul juca șotronul pe pământ¹⁶, iar stelele – de-a v-ați ascunselea printre oameni. Într-o legendă a indienilor din tribul Hopi, numită *Duhul stelei*, citim: „Era pe vremea când cerul nesfârșit se afla mai aproape de pământ și stelele coborau adesea printre muritori, bucurându-se împreună cu ei de umbra pădurii și de susurul apei limpezi ce se întindeau pe atunci, în aceste locuri, până dincolo de zare. Trăia în zilele acelea de demult o fată tare frumoasă, fiica unui păstor bogat [...]. O chema Lalluella [...]. Și s-a întâmplat de a zărit-o duhul

¹⁵ *Piatra bizonului: legende și povești ale pieilor roșii*, antologie și traducere de Dan Grigorescu, București, Editura Universal Dalsi, 1995, p. 10.

¹⁶ Memoria acelor timpuri persistă în nostalgiile contemporane: „[...] poate că noi vedem lucrurile răsturnate, iar pământul e ca un cer, iar când vom muri, când vom muri, vom cădea poate și ne vom afunda în cer” (José Luís Peixoto, *Nici o privire*, traducere de Clarisa Lima, Iași, Editura Polirom, 2009, p. 65).

unei stele din înalțuri care se chema Katara. Și a prins de îndată drag de ea și voia să o aducă la el, în palatul cu ferestre mari al Cerului. Dar știa că așa ceva nu se poate, pentru că ea era muritoare și locul ei nu era în Palatul Cerului, laolaltă cu toți cei fără de moarte. Așa că s-a dus în zbor la Tirawa, Stăpânul a toate câte sunt pe lume. Și l-a rugat să-i ia nemurirea ca să poată coborî printre muritori, lângă Lalluella cea frumoasă pe care o îndrăgea. Dar i-a zis lui Tirawa, Cel căruia nimic nu-i rămânea neștiut. – Ia seama, Duh al stelei Katara, că mie îmi e lesne să-ți iau nemurirea. Dar îți va părea rău, fiindcă tu în nici un fel nu le ești asemenea muritorilor și nu te vei înțelege cu ei și vei îndura chinuri grele alături de ei. [...] Și, bucuros până peste poate, Duhul a purces spre pământul muritorilor, dar, când a ajuns, a aflat-o pe frumoasa Lalluella înveșmântată în mireasă [...]. Pentru că hotărâse să ia de soț un cioban tânăr și frumos [...]. Doborât de durere, s-a întors la Tirawa și l-a rugat să-l primească înapoi în cer [...]. – Fie cum ți-e voia! Dar, de atunci, a hotărât să ducă mai departe cerul, așa încât duhurile stelelor să nu mai poată coborî oricând printre muritori și să se afle în primejdia de a fi ispițiți de ei. Dar lui Katara i-a hărăzit un loc departe de tot, tocmai lângă hotarul cerului, unde nimeni nu-i mai vedea steaua, decât în nopțile marilor sărbători ale Primăverii¹⁷. Vreo trimitere către zilele noastre? Cerul poartă un albastru vechi, nu-l mai îmbrăcăm demult. E un albastru neașezat. Nu se mai depune pe nimic. E spectatorul celorlalte culori. Nimic de făcut. Ne isterizăm de pomană, dar măcar ne plângem cu tâlc. Că avem prea mult soare și prea puțină lumină. Cum așa? Clădiri înalte ne iau ochiul din scurt. Cerul ne înconjoară tot mai strâns, ca un abajur. Iar soarele abia pășește dintr-un balcon într-altul. Oricum, el totdeauna iese vinovat. În închipuirea noastră, își stinge becul mai devreme decât o face în realitate: „[...] credeți că există o realitate «dată» și vi se pare o înșelătorie dacă alții descoperă că a fost o iluzie. Proștilor! Aici învățăm că fiecare trebuie să-și construiască pământul de sub picioare pentru sine, puțin câte puțin, pentru fiecare pas pe care vrem să-l facem, făcându-vă să dărmăți ceea ce nu vă aparține, pentru că nu voi l-ați construit și ați mers pe el ca niște paraziți, ca niște paraziți, regretând antica poezie pierdută!”¹⁸. Și ne e tot mai teamă că cerul nu e mai cu noi: „[...] visul de a călători spre alte stele i se părea seducător. Ce fericire, să evadezi departe în univers, undeva unde viața ființează altcum decât aici și n-are nevoie de trup! Dar niciodată, cu toate rachetele sale prodigioase, omul nu va ajunge prea departe în univers. Scurtimea vieții lui transformă cerul într-un capac negru de care se va lovi mereu cu capul, ca să recadă pe pământul unde tot ce trăiește mănâncă și poate fi mâncat”¹⁹. Ziua-i doar conturul nopții; cea din urmă lipsește, dar numai momentan. Umbrele, de două mai înalte decât corpul nostru, îi țin locul.

Îndemânarea dintâi a călătoriei nu este să distrugă enigmele, ci să ne păstreze în anticamera lor: „Eu construiesc misterul/ nu îl admir./ [...] Cel care

¹⁷ *Piatra bizonului: legende și povești al pieilor roșii*, p. 168-169.

¹⁸ Am redat un fragment din piesa *Fiecare în felul său* (1924), cuprinsă în volumul Luigi Pirandello, *Teatru*, p. 106.

¹⁹ Milan Kundera, *Ignoranța*, traducere de Emanoil Marcu, București, Editura Humanitas, 2013, p. 166.

înțelege/ este un străin./ Cel care vede/ n-are stele/ [...] A fi înăuntrul fenomenelor, mereu/ înăuntrul fenomenelor,/ a fi sământă și a te sprijini/ de propriul tău pământ/ [...] E o renaștere și e un înțeles/ în ochiul care azi numește/ [...] A fi frumos înseamnă a fi departe/ Atât de departe încât nu-ți trebuie decât un/ singur cuvânt/ Ca să numești cu el/ Primul lucru fără nume/ Care ți se arată/ Și care se îmbogățește cu orice depărtare a ta/ Mult mai aproape de frumusețe/ Decât tine”²⁰. Nu știm pe unde s-o luăm. Orice cale este, în ultima vreme, numai un început de cale: pentru că, la orice întrebare am formula, toate răspunsurile sunt valabile. Iar epoca în care trăim nu ne lămurește prea mult, preferând să ne amenințe: „retragerea ființei devine acum o trăsătură a ființei înseși”²¹. Cum să ne sondăm misterele fără a le distruge vraja²²? Luăm în calcul perspectiva ambivalentă a lui George Bondor: „[...] fenomenologia este necesară deoarece fenomenele se află în primă instanță într-o stare de ascundere. Ele devin neascunse doar în urma scoaterii, prin luptă, din starea lor inițială. Pe de o parte, unicul fenomen veritabil al fenomenologiei este ființa, căci doar aceasta s-ar putea arăta pornind de la sine însăși, fără ca «în spatele ei» să se mai afle ceva [...]. Pe de altă parte, ființa este desemnată de la bun început ca unicul fenomen tocmai în baza experienței primordiale a ascunderii (a uitării) ființei [...]”²³. Viața ciulește privirea stârnind în noi un mare neastâmpăr. De ce desenează omul cercuri? Doar ca să se simtă înăuntrul și, simultan, în afara lor? Nu ne rămâne decât să cerem cercului iertare că îl trasăm prea corect. E mult mai complex, prin originea lui, decât am putea noi accepta²⁴.

²⁰ Am reprodus aici frânturi din poeziile *Defăimarea răului*, *Fulgurație*, *Intrarea-n muncile de primăvară*, *E-n firea lucrurilor un surâs* și *A fi frumos* din Nichita Stănescu, *Integrala poeziei*, Iași, Editura Vasiliana '98, 2013, p. 346, 456, 551, 662, 722.

²¹ George Bondor, *Adevăr hermeneutic și metodă fenomenologică în Ființă și timp*, în George Bondor & Cornel Bilbă (coord.), *Adevăr hermeneutic și locuri obscure*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2008, p. 74.

²² Există o fascinație a decompunerii lumii până la ultima ei particulă; spre a călători către origini pe cât de intangibile pe atât de atrăgătoare. În poezia *Mojar*, Ana Blandiana transpune această atracție, dar găsind deconstrucționismului o motivație magică: „Așa cum materia/ în imaginația savanților se sfarmă/ în particule tot mai mici,/ tot mai imposibil de văzut,/ nu doar invizibile,/ ci poate chiar inexistente –/ înțelesurile construite din propoziții și fraze/ se rup în cuvinte, apoi în silabe,/ apoi în fragmente tot mai mici de sens,/ mărunțite, măcinate,/ pisate-n mojarul esenței/ până când nu mai rămâne/ nici o bănuială de noimă,/ doar taina” (Ana Blandiana, *Se face liniște în mine*, București, Editura Humanitas, 2024, p. 153).

²³ George Bondor, *op. cit.*, p. 66.

²⁴ „Rotunjimile Soarelui și ale Lunii conferă cercului o dimensiune cosmică. Discul Soarelui este, bineînțeles, o glifă arhaică, observată direct. Apare în arta antică egipteană ca imagine pe capul multor divinități și a fost transferat de acolo în arta creștină în aura ființelor divine șienerate. Cercul poate simboliza eternitatea – continuă, fără început și sfârșit – și, ca toate formele nonverbale, este mereu deschis spre redescoperire. În geometrie, pornind de la cerc și folosind doar o riglă și un compas, toate figurile geometrice majore pot fi desenate fără măsurători. Fiind derivate din cerc, *vesica piscis*, triunghiul echilateral, pătratul, hexagonul, pentagonul și alte poligoane au toate relații directe și fixe între ele, astfel încât cercul poate fi privit ca fiind Figura primordială a întregii geometrii” (Nigel Pennick, *Cartea simbolurilor sacre: semnificația magică a simbolurilor*, traducere de Iuliana Leonti, București, Editura For you, 2023, p. 51-52).

Să urmăim, deci, drumul arhetipologiei culturale care „nu mai caută fundamentul arhetipurilor în afara domeniului lor specific de existență – cultura. Culturile nu mai sunt înțelese ca expresii ale unui fond psihologic abisal, ci ca manifestări de sine stătătoare, ireductibile ale spiritului uman. Arhetipul nu mai desemnează funcția psihică responsabilă de generarea imaginilor, ci imaginea în sine, ca figură recurentă a unui anumit *Weltanschauung*. Accentul se deplasează de pe planul potențialității subiective pe planul actualizărilor concrete, manifestate prin opere. [...] Demersurile interesate doar de autonomia arhetipului cultural așază invarianții într-o perspectivă fenomenologică, punând între paranteze trimerurile la realitatea exterioară, dar continuă să îi privească drept niște constante general-umane. Demersurile care țin cont și de reproșul de generalizare ilegală își propun să preserve specificitate arhetipurilor, introducându-le în contexte istorice și culturale determinate, fără să le proiecteze asupra întregii culturi umane”²⁵. Traducând aceste precauții într-un limbaj mai accesibil, ce-am putea spune? Că cerul cade pe pământ dintr-un surâs divin. Căci pentru fiecare rază de lumină există o ființă dornică să scape din beznă. Din fericire, una mereu tânără: „acest întuneric e un albastru vechi de un an”²⁶. Da, fiecare noapte reia materia la frământat. Și se lăcomește să înghită toată lumina, nouă cedându-ne amintirea acesteia. Noaptea pământeană e o particulă de întuneric între multe asemenea pilule de beznă; altfel spus, e un episod din istoria unui întuneric cosmic: „[...] nopțile noastre se văd/ de pe celelalte planete”²⁷. Numai că omul nu depune armele, luptându-se întruna pentru un alt răsărit. În caz contrar, dacă pesimismul²⁸ ne biruie, speranța devine o meteahnă. Or, noi mai știm că fiecare noapte izvodește o nouă generație de vise. Astfel, călătoria inițiatică dezvoltă adevăruri etajate, fiecare dintre ele întreținând în jurul său o suită de realități riverane. De exemplu, *Povestea Regelui Străveziu* derulează peripețiile Leolei, o fată care, îmbrăcată în armură de cavaler, onirizează lumea secolului XII. În acele vremuri trăiau „oamenii pentru care visul durează mai mult decât viața”²⁹. În asemenea aventuri, ni se dă impresia că altcineva, de demult, visează în locul nostru; pentru ca adevărul și ficțiunea să colaboreze, promovând universurile alternative drept premise ale mersului înainte. Astfel, într-un poem epic francez scris în veacul XII ni se sugerează că neînchipuitul poate fi doar un avatar al îndrăzelii: „Nobili cavaleri, pentru Dumnezeu, ascultați-mă! La ce bun să muriți în paturile voastre? Priviți în jur, uitați-vă la toți francezii căsăpiți: cât au fost sănătoși, întregi și puternici, alături ne-au stat dârji în bătălie. Știți bine ce le-am promis. Nu-i putem minți pe cei morți.

²⁵ Corin Braga, *10 studii de arhetipologie*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2007, p. 15-16.

²⁶ Ion Mircea, *Saga păpădiilor*, Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2018, p. 255.

²⁷ *Ibidem*, p. 420.

²⁸ „Pustiul din oameni/ Nu-ncapă în nici un pustiu. [...] Ce umbre cad în drumul meu,/ Le-adun și-ncerc să le-ncălzesc,/ Și ce lumini sub cerul greu,/ Ca îngropate putrezesc. [...] Am mai putea să credem în povești,/ Dar nici un duh n-a dovedit că este./ Dorind să fii, abia că nu mai ești.” Am citat din poeziile *Și teii*, *Ce ne rămâne* și *Cocoși de munte*, cuprinse în volumul Constanței Buzea, *Poeme*, București, Editura Albatros, 1977, p. 81, 104, 117.

²⁹ Ion Mircea, *op. cit.*, p. 177.

[...] Toate armele le-a lăsat viteazul cavaler, doar sabia cea bună a păstrat-o, cu tăișul de oțel; toată-i neagră de sânge, de la plăsele la vârful ascuțit, așijderea și teaca, neagră-i de sânge și ficați. Girard o scoate din teacă, de ea se sprijină în mers, înfigând vârful în pământ. [...] În bătlie mai are douăzeci de-ai săi, în fruntea lor s-a pus, și sarazini ucide-o mie. [...] Gui scoase sabia și mai mult se-ndârjește; îi ridică vârful spre cer și prăvale tăișul pe-un coif păgân. [...] Mare minune făcu Domnul Dumnezeu în acea zi, când unul singur puse pe fugă douăzeci de mii. Drept către mare fug sarazinii³⁰. Vechii eroi inspiră și literatura actuală. Faptul că ceea ce ni se întâmplă într-o călătorie inițiată ni se întâmplă de fapt dintotdeauna, e reflectat de dialogurile Leolei cu prietena ei, vrăjitoarea Nyneve: „[...] în realitate nu plec prea departe. Lumea Avalonului e aici, foarte aproape, chiar în noi. Nu te-ai înfiorat niciodată într-o seară toridă de vară, ca și cum cine ți-ar sufla delicat peste gâtul asudat? E suflarea celorlalți, a celor din Avalon. Și n-ai simțit niciodată că ți se mișca ceva în colțul ochiului, ca și cum era o prezență pe care, mai târziu, întorcând capul, n-ai putut-o întâlni? E trecerea jucăușă și fugară a celorlalți, preafericirii din Avalon. Ascultă atent ce-ai în cap, tăcerea urechilor tale din interior, din adâncul tău: ai să auzi un bâzâit. E pulsul lumii celeilalte, șoapta paralelă a convorbirilor din Avalon, a tuturor vorbelor libere spuse acolo. Lacrimile îmi curg pe obraji. – Nu pleca Nyneve! – Nu plânge, Leola... Cabala, care-i o știință profundă și veche, spune că lumea e o insula de nefericire pe o mare de bucurie. Doar fug de pe insula de nefericire pe care suntem prinși acum. Dar bucuria există, și-i mult mai puternică și mai mare. Ne vom întoarce și vom fi milioane. [...] Graba timpului ce se sfârșește face clipele atât de intense, că am ameteți, parcă-s beată, îmbătută de conștiința acută că-s vie. [...] Zilele mi s-au prefirat printre degete ca fulgii de zăpadă. Ce puțin durează visul vieții...! În clarviziunea dimineții, mi se pare că simt cum se adună suflarea agitată a tuturor celor care au venit înainte și a celor de care nimeni nu-și mai aduce aminte. Vuietul vechilor imperii când s-au prăbușit nu pare azi mai mare decât scârțâitul pergamentului pe care scriu [...]. Mă uit la fabulosul castel din Avalon desenat de prietena mea pe perete. Oriunde-ai fi, palat al fericirii, mă îndrept spre tine. [...] Nu ne vom duce foarte departe. Vom sta în umbrele ce se risipesc când le privești din față; în neașteptatul zefir răcoros care vara ne mângâie spatele asudat; în zumzetul puternic al vieții, care se aude în tăcerea minților noastre, în cele mai profunde adâncuri a ceea ce suntem. Ne vom întoarce, și vom fi milioane”³¹. Călătoria uneia devine și a celeilalte, relatarea acesteia trăind din iluzia reîntoarcerii. Deși ambele se îndreaptă, la vremea ei, către Avalon, distanța care le desparte de magicul tărâm e diferită: deosebirea decurge din momentul când fiecare decide să treacă în acel dincolo-de-tine-însuși. Aici, îndoiala e o bună călăuză. Întâmpinăm lumea cu toate șovăielile noastre și-i cerem să ne facă părtași la echilibrul ei. În veacul XII,

³⁰ *Cântarea despre Guillaume: poem epic francez din secolul al XII-lea*, traducere de Cristiana Papahagi, Iași, Editura Polirom, 2019, p. 99, 111, 187.

³¹ Rosa Montero, *Povestea Regelui Străveziu*, traducere de Ileana Scipione, București, Editura RAO, 2007, p. 417, 422, 424.

Cosmosul are o busolă a lui, dar numai pentru registrele de existență deja știute. Oricum, e greu să-l înveți pe de rost, atât de multe etajări îl compun. Fiecare lucru sau ființă este răsfrângerea unor prototipuri care se dezvăluie anevoie, doar în trepte. Pe de o parte, călătorul medieval vrea să reconfirme, prin drumurile sale, acea amprentă cerească aplicată pretutindeni țărâmului pământean. Pe de altă parte, periplusurile sale îl copleșesc cu multe mirări; căci pe la marginile ei, Creația nu mai e atât de sigură pe contururile sale. De aceea, închipuirea personifică unele teritorii, cum ar fi India; și le populează cu arătări de necuprins prin posibilitățile restrânse ale logicii: „Între ele trăiesc Gog și Magog, neamuri înfricoșătoare, pe care le-a închis aici, după cum se spune, Alexandru cel Mare. Ele sunt canibale. India are 44 de ținuturi și multe seminții. În munți stau pigmeii, care sunt înalți de doi coți, se războiesc cu cocorii, fac copii la trei ani și ajung bătrâni la opt. Piperul la ei crește. De felul lui, piperul este alb, dar se înnegrește fiindcă pigmeii trebuie să aprindă focuri mari ca să gonească șerpilor. Ce de seminții ciudate pe aceste meleaguri! Macrobie, înalți de doisprezece coți, se luptă cu grifonii, care au trup de leu și aripi de vultur. Mai sunt și brahmanii, care se aruncă în foc de dragul vieții de apoi; alții își omoară părinții bătrâni, îi frig ca să-i mănânce și îi socotesc nelegiuți pe cei care refuză să facă la fel; iar alții mănâncă pești cruzi și beau apă de mare. De fapt, India este țara monștrilor umani și a altora. Dintre monștrii umani, să-i amintim pe sciopozii, care aleargă cu un singur picior mai repede ca vântul și tot cu el își adăpostesc capul de căldura soarelui; pe oamenii fără cap, cu ochii pe umeri, cu nasul și gura pe piept; și pe alții, nu departe de izvorul Gangelui, care trăiesc numai cu mireasma unui anume fruct: când pleacă la drum, iau acest fruct cu ei, căci o miasmă ar fi de ajuns ca să-i omoare. Să trecem, nu fără părere de rău, peste animalele monstruoase care trăiesc în această țară – șerpi de 300 de picioare lungime, viermi de șase picioare și înarmați cu clești – și să amintim de piatra numită magnet, care atrage fierul și pe care nu o poți sfârâma decât cu sânge de țap”³². În Evul Mediu, Universul ne aștepta în spatele fiecărei priviri. Văzându-ne, Celălalt ne propunea o altă versiune despre lume, adesea greu de acceptat fără ajutorul imaginației. Ne închipuiam ceea ce nu puteam explica: la hotarele stăpânirii lui Hristos începeau periferii de neînțeles, pline de vietăți absurde, neluminate de ordinea Facerii.

În fond, călătoria e unul dintre modurile în care ne purtăm inima ascultând pulsul altcuiva, cel care ne ghidează; ceea ce rar se mai întâmplă acum: „Nimeni nu dă nimic înapoi./ Inima nu poate fi întoarsă ca un ceas./ Singura direcție este înainte./ Singurul cuvânt care amintește de trecut/ este cuvântul «urmați-mă»”³³. Să depănăm, așadar, la un foc de vreascuri muced, povestea lucrurilor de demult. Căci, după cum se vede încă din *Odyseia*, a istorisi e o formă de a sta de veghe: „Hai dar, și spune-mi și asta, cuvântă-ne tu fără preget/ Dac-ai văzut și pe unii din soții măriți, ce cu tine/ Duși au veni pân’ la Troia, și-acolo ajunsu-i-a soarta!/

³² Étienne Gilson, *Filozofia în Evul Mediu: de la începuturile patristice până la sfârșitul secolului al XIV-lea*, traducere de Ileana Stănescu, București, Editura Humanitas, 1995, p. 297.

³³ Am citat din *Oase de oameni*, în Nichita Stănescu, *Integrala poeziei...*, p. 230.

Noaptea aceasta e lungă și sfântă, și nu-i încă ceasul/ Pentru culcare prin sală – ci spune-ne fapte mărețe!/ Căci până-zori de ziuă aş sta, de-ai avea tu răbdare/ Încă aici a şedea, povestindu-ne-a tale necazuri”³⁴. După cum se vede, călătorul și noaptea formează un cuplu inseparabil. Oriunde întâlnim un pelerin avem cel puțin o beznă pe urmele lui³⁵. Fie că noaptea îi este prielnică ori potrivnică, ea trezește, oricum, Cerul la viață. Noaptea e și stavilă, și adăpost și ursită: „Noaptea, spre partea a treia, când stelele-n cer se lasară,/ Zeus, de nori Strângătorul, vârtejuri vuinde de vânturi,/ Grea vijelie trimise, iar cerul în nouri l-ascunse,/ Marea la fel cu pământul din cer pogora, parcă, noaptea!”³⁶. Cele mai grele încercări, acelea care duc povestea mai departe, din noapte sunt zămislite; în special dintr-o noapte înțepită, care pune capăt lumii la doi pași de tine: „Mai fioros eu nimic n-am privit, dintre toate, vreodată,/ câte-am văzut chiar cu ochii-mi, pe căile mării și-a trudei [...]”. Călătoria e un naufragiu util, prin care încercăm să ieșim de sub umbrela sensului³⁷. Chiar dacă, pentru aventurierul premodern, universul coboară din ochiul înalt al divinității. Drumul eroului se îndreaptă, întruna, spre un răsărit al speranțelor sale, dar atingând, mai întâi, un apus al răbdărilor de pe urmă. Privirea e fidelă numai parcursului ce-l așteaptă-n față. Și nesimțindu-se cu nimic dator trupului nostru ostenit, vederea (și vedenia) se deșteaptă totdeauna după un alt fus orar: acela al bățăilor repezite de inimă, nu al respirărilor ticăit-întretăiate. Apoi, călătoria nu se isprăvește acolo unde narațiunea intră în impas: reveria e o cenușă de sunete neadunate în cuvânt³⁸. Deocamdată.

Orice am pretinde, călătoria e totdeauna de capul ei. Are propriul său parcurs și nu-l negociază cu nimeni. Ea ne îndreaptă către ceea nu știam că ne dorim. Iar călătorul, chiar dacă ar vrea, nu se confundă cu ea. O însoțește doar și îi intră în voie. Sperând ca, măcar din când în când, călătoria să-i ceară părerea. Nu e

³⁴ Homer, *Odyseia*, traducere de Dan Slușanschi, București, Editura Humanitas, 2012, p. 180.

³⁵ Noptile nu ne apasă, îngropându-ne imaginația până la genunchii privirii. Ostile ori ba, ele trezesc în noi nevoia de mai înalt: „[...] retrasul nostru suflet pisc va avea./ [...] oriunde o poveste mângâie pașii,/ [...] peste noapte în somn, dovedim cu semn,/ a crescut, sfioasă totuși ființa./ [...] Cu mersul meu din copilărie trece întunecimea”. Am citat din poemul *Centura de rouă*, cuprins în volumul lui Ion Mircea, *op. cit.*, p. 35-37.

³⁶ Homer, *op. cit.*, p. 198-199.

³⁷ Sensul nu e neapărat o direcție, poate fi o întâlnire sau, cine știe, o absență: „Stricăciunea din/ noi, afundând atâtea știiri pierdute din lumi îndepărtate”. Versurile aceste sunt extrase din volumul lui Liviu Ioan Stoiciu, *Opera poetică*, vol. III, Pitești, Editura Paralela 45, 2016, p. 81. Ne oprim apoi asupra aceluiași poet, semnalând alte contribuții consonante cu demersul nostru: „[...] cuiburi de ciori în salcâmi căii/ ferate, acum,/ folosite ca aparate de măsurare a umbrei/ soarelui. Atât de sensibil e/ totul. Timpul, veștejit, imită zgomotul unor/ frunze târate pe/ pământ... Toamna, târziu: un gând primitiv, lipicios. Un/ gând care încearcă să găsească urma/ celui pierdut... Toamna. Din/ nou simt atingerea/ mâinii/ celui pierdut. Glasul/ lui ajunge până la mine înăbușit, cine naiba/ o fi?/ El, modelat de impulsuri/ din univers? A/ pierdut interesul pentru lumea înconjurătoare, nu/ se poate orienta [...]”. Am citat o poezie cu titlu foarte sugestiv, *Incapacitatea de a trăi o durere, o bucurie, o mânie*. Este și ea cuprinsă în volumul lui Liviu Ioan Stoiciu, *Opera poetică*, vol. III, p. 89-90.

³⁸ „Oriunde mă găsesc,/ cerul îmi aparține./ [...] să plasăm cerul/ între două silabe ale existenței [...]” (Sohrāb Sepehri, *Mehrāb: cele mai frumoase poezii*, traducere de Gheorghe Iorga, București, Editura Tracus Arte, 2017, p. 19, 23).

cazul. Așa că oamenii trebuie să facă ceea ce urăsc mai mult: să ezite, să delibereze, să aleagă, să opteze: „Dar problema problemelor, *prima questia* [...] rămâne problema generală: «ce este tot ce există», împreună cu mine care observ lumea și o cuget? Și eu, individ uman, sunt tot un element al realității, al existenței, nu numai ce văd, aud și simt direct sau cu instrumentele care prelungesc simțurile mele; ce este deci în complexitatea ei această lume din care și eu fac parte? Întrebarea pare simplă, dar, dacă ne gândim mai atent, ea poate deveni foarte dificilă: cum este lumea fără subiectul cunoscător, cum este lumea în sine, fără un ochi care să o vadă și o minte care să o cugete? Aceasta înseamnă: cum este obiectul fără subiect sau cum este realitatea în sine cu subiect cu tot? Problema s-a lărgit așa de mult, fiindcă ea cuprinde și subiectul în această întrebare. Așa, de exemplu, socotim că una dintre obiecțiile cele mai consistente care se pot aduce lui Kant este aceea că argumentarea lui, prin care găsește că «lucrul în sine» nu poate fi cunoscut, este în fond tot produsul minții lui, deci ne aflăm în cerc vicios. De aceea o «obiectivitate totală», care să redea lucrurile valabile în afara certitudinilor mele subiective – cum au încercat unii filosofi, Husserl în particular –, nu poate forma obiectul prime *questio*. Aceasta este problema – ce este ceea ce există? – în universalitatea ei, dincolo de despărțirea obiect-subiect; este tema fundamentală a filosofiei perene, aceea de a lua contact direct cu ceea ce cunoscătorul este în realitate și care, până la urmă, este însăși realitatea cunoscută. Depășirea eului înseamnă a intra într-o nouă zonă unde nu mai există nici *non-eu*; în cazul acesta nu mai pot fi formulate propoziții de către un subiect cunoscător asupra unui obiect de cunoscut. Totuși cunoașterea există, ea ne-a adus și ne aduce marile sale roade mereu, dar, la limită, ea ia o formă în care, după cum am văzut, cunoscătorul se identifică cu cunoscutul. Întreaga problemă, care este prima în toate tradițiile și în toate legende, chiar când a fost înfățișată în simboluri ale unor timpuri trecute, este drama cunoașterii, a despărțirii eului de esența lui și de reintegrarea lui în această esență”³⁹. Ce cuvinte-cheie am extrage noi, călătorii, dintr-un asemenea expozeu? Rezultă mai mult substantive care dau bine în cărțile de povești: aventură, încercare, peripeție, ceasul rău, ghinion curat etc. Și de aici decurg marile întrebări. Ori marile nelămuriri: „niciodată nu suntem unde ne aflăm...”⁴⁰.

Călătoria trăiește în teritorii nesituate încă mental. Restul e zonă de confort. O învingem însă și pe acesta dacă stăruim în explorări, până se rup încălțările; pentru ca tălpile goale să mărturisească pământului, sincer și fără trucuri, cât de mari sunt distanțele aduse pe calea cea bună: „Facem tot felul de chestii, dar de povestit e mai greu, pentru că lipsește esențialul, zbuciumul și tensiunea în expectativa a ceea ce vom face, surprizele cu mult mai importante decât rezultatele. [...] Când te strâng pantofii e semn bun. E o schimbare, o dovadă că exiști, ceva nedefinit care ne arată, ne desemnează. De aceea monștrii sunt atât de populari și

³⁹ Anton Dumitriu, *Homo universalis. Încercare asupra naturii realității umane*, București, Editura Eminescu, 1990, p. 137-138.

⁴⁰ António Lobo Antunes, *Sărutul lui Iuda*, traducere de Odette Mărgăritescu, București, Editura Univers, 1994, p. 101.

ziarele se extaziază de vițee bicefali. Ce ocazii, ce prefigurare a marelui salt spre acel altceva!”⁴¹. Suntem prea uimiți pentru că suntem prea telurici. Cerul nostru de acum are prea mult pământ sub unghii. Așa că dubitațiile celui plecat la drum nu sunt ușor de surmontat: „[...] existența lui se desfășoară de-a lungul unui drum care îi întoarce spatele”⁴². Ne înălțăm noi spre cer sau cerul coboară mai aproape de om? Ambele variante sunt puse în pagină de Charles Ferdinand Ramuz. Mai întâi, scriitorul ia în calcul posibilitatea ca un călător să poarte în valiză cerul lui de acasă; eventual „un întuneric risipit doar atunci când vrea omul și vine cu lumina lui, cu soarele lui, cu luna lui”⁴³. Mai apoi, trebuie să luăm în calcul „spiritul, care este în înalt și ne ridică la el, dar numai dacă vrea. Dacă vrea spiritul, nu dacă vrem noi. În afara nopții, în afara noastră înșine. Până la mulțumirea desăvârșită, dincolo de tristeți, dincolo de griji. Până la uniune, dincolo de dezbinare, până la comuniunea oamenilor, dincolo de despărțirea oamenilor. Până la viață, dincolo de moarte”⁴⁴. Același scriitor propune cititorului-călător și un compromis/remediu, mai aproape de slăbiciunile călătorului, oricât de indecis ar fi: „Abia când el a ajuns pe drumul pavat dintre două ziduri, două ziduri de vie cu porțile lor de fier vopsite cu gri, vopsite cu verde. Sub stele, deasupra stelelor, după cum am văzut când s-a întors, și ele sunt sus și sunt jos, sunt de jur împrejur, de parcă ai fi deja în cer, și-a spus el, sprijinindu-se cu spatele, din precauție, de unul dintre ziduri, iar când vrea să pornească iarăși la drum dă de alt zid. A fost însoțit de ele cu blândețe și amabilitate. A fost sfătuit, înconjurat, susținut”⁴⁵. Să nu disperăm, așadar. La buza orizontului, pământul e așa de albăstrui de parcă și-ar cita cerul. Și în funcție de cum îl pășești, pământul acesta este mai de adâncime sau, din contra, mai de suprafață. Modul în care îl calci îl face de încredere sau de bănuială: în primul caz, ți-s alungite căutările; în cel de-al doilea, ți-s îngropate nădejile.

Data fiind dificultatea actuală de a opta pentru un drumeag ori altul, călătoria este o colecție de stranieți/înstrăinări care își tot văd de drum, părăsind, neîncetat, locurile unde ele nu mai surprind pe nimeni: „Și înțelegea că nu fuseseră alungați din Rai, ci ei alungaseră Raiul din ei înșiși, fără cale de întoarcere. Prea târziu își dădea seama că Raiul fusese mereu aici, la îndemâna ei. Dar mergea înainte, clătînându-se, mișcarea ei măsurată în anotimpuri secole eoni, ca iarba alpină, ca lichenii vechi de o mie de ani, ca un microb, ca un spirit care se putea întoarce ca avertisment peste un milion de ani”⁴⁶. Într-adevăr, călătoria este o continuă desprindere și, totodată, revenire la ceea ce am părăsit. Nu călătorești dacă nu ai ceva de care să te desprinzi. Așadar, una dintre legile de căpătâi ale călătoriei

⁴¹ Julio Cortázar, *Axolotul. Povestiri cu cronopi și glorii*, traducere de Mona & Dumitru Țepeneag, București, Editura Art, 2015, p. 47, 111.

⁴² *Există un mutilat...*, în volumul César Vallejo, *A murit eternitatea mea: opera poetică*, traducere de Dinu Flămând, București, Editura Pandora M, 2022, p. 339.

⁴³ Charles Ferdinand Ramuz, *Trecerea poetului. Dragostea de lume*, traducere de Irinel Antoniu, București, Editura Univers, 2019, p. 17.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 82-83.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 58.

⁴⁶ Richard Flanagan, *Oceanul viselor*, traducere de Petru Iamandi, București, Editura Litera, 2022, p. 278.

este diferențierea: „Era un cer senin, pe care se sprijinea doar scara unei ploii dese [...]. Nu știi niciodată cum va fi vremea. Căci vremea se face fără ei și foarte adesea chiar împotriva lor, iar ei nu pot schimba nimic, astfel încât au învățat să se supună, dar au învățat totodată să fie atenți și să citească semnele scrise pe această pagină întoarsă repede, pe acest cer ca o carte care ar avea atât de multe pagini încât niciodată vreuna nu s-ar repeta”⁴⁷. Marea miză a călătoriei este nefamiliarul, iar efectul acestuia, unul ideal, ar fi un fel contorsiune, dar interioară, potrivit filosofiei pe care Platon o transmitea prin mitul peșterii. Ne întoarcem de la ceea ce vedem la originea celor văzute: „Călătoresc; nu e pentru a cunoaște mersul lucrurilor sau pentru a mă instrui, ci pentru a mă înstrăina. Nu înțeleg foarte bine semnificația expresiei: călătoriile cizelează tinerețea. Pentru mine, călătoriile reconstituie tinerețea, mă reconstituie. Ele reconstituie tinerețea lumii. Călătoresc tocmai pentru a regăsi starea primordială, pentru a nu mă mai recunoaște în ea. Primele ore petrecute într-un oraș necunoscut nu vor mai reapărea niciodată. Orașul nu va mai fi deloc același a doua zi sau vreodată. Acea imensă vale din Mexic, în lumina primei percepții vizuale, nu mai era deloc aceeași a doua zi, la întoarcere, și nici lumina, chiar la aceeași oră, chiar în același anotimp. A traversa spații cosmice este, după toate aparențele, o experiență nemaipomenită, însă putem avea această bucurie triumfătoare, această experiență ametoitoare la cinci sute de metri deasupra norilor, la cinci sute de metri, într-un avion mic, survolând livezile, la câteva sute de kilometri, într-o altă capitală, unde sunt alte ziduri și o altă catedrală. Însă pot avea această uimire și din camera mea, privind norii care fac în așa fel încât cerul să se schimbe din clipă în clipă. Cerul poate să nu se schimbe. Pot să nu-l privesc. Îmi e suficient să îmi fixez atent privirea pe această lampă pe care o văd zilnic, sau pe acest scaun, sau pe această pagină de caiet, și dacă mă uit destul de mult și cu atenție la acest scaun, la această lampă, călătoria poate începe fără călătorie și lumea se reînnoiește. E ca și cum aș lua cu mine camera într-o altă camera, cerul și universul într-un alt cer și într-un alt univers. Tocmai în momentul în care am impresia că mă detașez de lume, sunt cel mai mult atașat de ea. Tocmai în momentul în care am impresia că mă aflu în afara lumii, mă regăsesc în inima ei. Așa e pentru mine experiența literaturii; să uiți lumea pentru a o regăsi sau, mai degrabă, pentru a o găsi. Să ai impresia că este atât de nouă, atât de neobișnuită, încât trebuie inventate cuvinte pentru a o povesti, cuvinte care nu au existat niciodată. Totul e de reinventat, cuvânt după cuvânt. Nimic nu e de refăcut. Totul e de făcut, de vreme ce nu a fost făcut niciodată”⁴⁸. Ce învățăm de aici? Călătoria începe realmente odată ce perindările iau sfârșit în spațiu spre a continua în timp: printr-o multitudine de epiloguri. La limită, călătoria e ceea ce revedem, iar și iar, cu ochii închiși, de fiecare dată altcumva. Nu călătorim deplasându-ne, călătorim amintindu-ne deplasarea: „Îl întrebă pe orb dacă putea plânge. Orbul îi răspunse că orice bărbat putea plânge, însă el dorea să știe cum putea să le curgă orbilor lacrimi

⁴⁷ Charles Ferdinand Ramuz, *Trecerea poetului. Dragostea de lume...*, p. 19.

⁴⁸ Eugène Ionesco, *Descoperiri*, traducere de Bogdan Ghiță, București, Editura Nemira, 2022, p. 104-105.

din locul în care fuseseră ochii, cum de puteau face așa ceva? Nu știa. Mai trase un fum din țigară și o lăsă să cadă în apa râului. Mai spuse o dată că lumea prin care călătorea el era foarte diferită de ceea ce credeau oamenii și că, oricum, cu greu putea fi numită lume. Mai spuse că nu însemna nimic dacă cineva închidea ochii. La fel cum somnul nu avea legătură cu moartea. Spuse că nu era vorba de iluzie sau de absența iluziei. Îi povesti despre întinderile aride și argiloase, despre râu, despre șosea și despre munții din depărtare, despre cerul albastru de deasupra lor, ca despre niște lucruri frumoase, care țineau lumea în suspans, lumea adevărată și fără vârstă. *Spuse că lumina lumii era numai în ochii oamenilor, căci lumea se mișcă într-o nesfârșită beznă, și că această beznă constituia adevărata sa natură și adevărata sa condiție și că în această beznă se învârtteau toate părțile sale, într-o perfectă coeziune, însă că nu lăsa să se vadă nimic din toate acestea. Spuse că lumea era conștientă în adâncul său, și misterioasă, și mai întunecată decât își puteau oamenii imagina, și că natura sa nu consta în ce putea fi văzut sau nu.* Spuse că se putea holba la soare, dar ce rost avea? [s.n., A.M.]⁴⁹. Cerul e o busolă a inimii. Dacă el este înnorat, călătorul nu prea are spor. Iar călătoria trece din zodia misterului în aceea a evazivului: „Norul este partea vizibilă a cerului. El este de asemenea obiectul figurativ în care se întrupează cel mai bine poetica (și retorica) aproximativului [...]”. Caracterul dinamic al norului, neîncetatele sale metamorfoze amplifică fundamentala lor nedeterminare, transformând contemplarea lor într-un exercițiu care nu se finalizează într-o certitudine⁵⁰. Sunt poziționări greu de pus într-o istorie din cauză că ele dezvoltă, mai devreme sau mai târziu, contrariul lor: „Pentru Tereza din Ávila, dimpotrivă, norul dezvăluie mai mult decât ascunde. [...] Norul devine în mod explicit instrumentul de vizualizare a sacrului [...]”⁵¹. Lucrurile prea la vedere nu-s la mare preț nici în gândirea bizantină, ele fiind la îndemâna tuturor. Cele tănuite contează însă, căci călătorul trebuie să se întreacă pe sine pentru a le atinge: „A ascunde adevărul înseamnă a îngropa o comoară. [...] Ochii tăi să privească ceea ce este corect și pleoapele tale să încuviințeze ceea ce este drept. [...] Nu să cazi e grav, ci, odată căzut, să rămâi zăcând și să nu te ridici. [...] O viață lipsită de sărbătoare este un drum lung fără popas”⁵².

Scrise după anul 873, butadele lui Photios, patriarhul Constantinopolului, asta ne transmit. Altfel spus, călătoriei nu-i priesc nici marile întreruperi, dar nici deplina lor absență. Popasul nu suspendă călătoria. Dimpotrivă, o intensifică. Sau poate fi chiar chintesența acesteia. Atunci, când eșuează o călătorie⁵³? Când omul

⁴⁹ Cormac McCarthy, *Marea trecere*, traducere de Cristina Lateș, Iași, Editura Polirom, 2025, p. 358-359.

⁵⁰ Victor Ieronim Stoichiță, *Experiența vizionară în arta spaniolă a Secolului de Aur*, traducere de Ruxandra Demetrescu & Anca Oroveanu, București, Editura Humanitas, 2011, p. 94.

⁵¹ *Ibidem*, p. 95.

⁵² Photios al Constantinopolului, *Sentințe morale*, traducere de Cristian Ioan Dumitru, Iași, Editura Polirom, 2022, p. 93, 105, 113, 119.

⁵³ În zilele noastre ne dăm rapid seama că am greșit calea: „O angoasă, asta e cuvântul. Trecerea nefirească prin lume, drumul ăsta al meu dificil și lipsit de orice sens, orice motivație. Nici o urmă a

nu mai are idee de ce călătorește. Când călătoria lui este însăși viața, dar rătăcită pe aici pe undeva⁵⁴. Și când călătorul se aseamănă cu un actor sătul de scenă: depășește cu mult vârsta personajului pe care-l joacă. Dacă nu-i un basm, viața nu izbutește să fie decât o farsă. Colecționăm prea multă realitate față de câtă ficțiune avem nevoie: „Este condiția de totdeauna a Povestitorului obsedat de una și aceeași temă, viața pur și simplu, și care întrebă încoace și-ncolo trecătorii, culegând în auz polenul întâmplărilor și dulce, și otrăvit. O stare fixă, mereu luată în răspăr, a unui cronicar forțat să rămână în repaus și care, în lipsa mișcării și existenței directe, se străduiește pe cât îi stă în putință să lege ceea ce poate că nici nu e prea legat. [...] El se putea spune că încerca să fie, și era, câteodată, cel de-al doilea chip al Naratorului, trimis în lume să afle, să cunoască și, eventual, să judece. Un personaj având de astă dată minunata însușire a vieții, mersul. [...] Ziua se umplea atunci de înțelesuri, de umbre și de caractere fantastice. Cunoaștem de la doua, a treia, uneori de la a patra ori a cincea mână, evenimentele. Sigur, totdeauna, era faptul că eu le aflam ultimul. Regulă acceptată. Fel de fel de întâmplări se înghesuiau spre ținerea mea de minte, ca spre o arhivă unde deocamdată totul se aruncă de-a valma, în nădejdea unei viitoare clasificări inteligibile, fiecă amănunt urmând a-și găsi, cu scurgerea vremii, locul său firesc, senin, altul cel mai ades față de modul încâlcit în care fusese transmis în febra trăirii. Multă luare-aminte se cuvenea... Mult tact... Mult calm... Dar, mai ales, multă putere de a desluși adevărul, în înfriguratele mărturii. Ce era important și ce nu. Ce era bine și ce nu. Ce ar fi trecut și ce ar fi rămas durabil... Pentru tot ce ți se pare la un moment dat uriaș, care, cu timpul, s-ar micșora până la dispariție – asemeni unui drumeț înghițit de orizont –, tot îndoiala, rece, lucidă, ar fi fost nimerită spre a păstra măsura justă a fiecărui lucru. Fiindcă prin ea se înlătură mai multe falsuri decât adevăruri, acestea fiind mai rare și întâmpinând astfel un risc mai mic. Fie și din acest punct de vedere, statistic, să te fi îndoit era mai înțelept. Pe când încrederea ușuratică... Ea ar fi lăsat larg deschisă calea himerelor, mai violente în dreptul lor efemer la existență, tocmai pentru că știu că viața lor va fi foarte scurtă. Apoi un lucru real mai e și răbdător, având înainte tot timpul. El știe că, mai curând mai târziu, oamenii vor zice: uite-l, și noi nu-l vedem... Dar, ca să fii aliatul realității, al cărei înțeles fericit ori nu depindea de noi, un efort se cuvenea de făcut. O vrajă trebuia rostită în gând, pentru ca ceva atât de scump plătit, ca viața, să se decidă să apară înaintea noastră, cum e, întreg și neprefăcut”⁵⁵. Mai pe scurt, înainte de a călători, trebuie să accepți nevoia de a face acest lucru. De ce? Călătoria te provoacă: în așa fel încât să nu te mai ignori, trăind într-un înșelător armistițiu cu tine însuți. Iar din

trecutului nu e bună, nici un pas nu pare a se fi așezat bine, astfel încât să merite continuat” (Cristian Fulaș, *După plâns*, Iași, Editura Polirom, 2019, p. 55).

⁵⁴ Călătoria se subsumează, printre altele, și unui imaginar nocturn, al rătăcirii de tine însuți din cauza pierderii de celălalt: „Noaptea a nins peste câmp cu pământ,/ tu unde ești, în ce gând?/ [...] Departe-n târziul nopților vechi/ și fereastra ta se va stinge”. Am citat din poeziile *Requiem* și *Și roțile reci*, cuprinse în volumul Nichita Stănescu, *op. cit.*, p. 609, 748.

⁵⁵ Constantin Țoiu, *Galeria cu viță sălbatică*, București, Editura Art, 2011, p. 213-214.

slalomul printre închipuiri și certitudini nu ne alegem cu vreun adevăr definitiv. Dar ne deprindem să intuim, ori de câte ori ezităm, drumul către dânsul: „sensul ascezei era către albastru”, spune unul dintre personajele lui Ioan Petru Culianu⁵⁶.

Călătoria e o divinație. Ne pierdem de ceea ce suntem și ne redescoperim altcumva. Nimic nu ne este la îndemână, adevărul e subînțeles: „Totul este semn. E nevoie însă de o lumină sau de un strigăt pătrunzător care să ne străpungă miopia ori surzenia. Încă din anii de inițiere de la colegiul Saint-Christophe n-am încetat o clipă să observ hieroglifele înscrise pe drumul meu și să aud cuvintele confuze ce-mi erau murmurate la ureche, care nu făceau însă decât să arunce încă o umbră de îndoială asupra sensului vieții mele, dar și să-mi dea, e drept, încă o dovadă că cerul nu e gol. Or, datorită celor mai neînsemnate împrejurări, această lumină a tășnit ieri și de-atunci n-a încetat să-mi lumineze drumul”⁵⁷. Întrevedem, zărim, prindem ceva din coada ochiului⁵⁸. Căci ne e teamă de ceea ce am putea afla. Însă dorința de a provoca realitatea este mai mare decât frica de ea: „Ne-am cules/ viața din realitate cum ai culege folclor./ [...] Ochiul meu e un creier care gândește vederea”⁵⁹. Totul ne este la distanță și nu știm ce ne coace ea; căci îndepărtarea totdeauna pândește ceva: „Mi-am dorit mult un binoclu/ care să citească gândurile/ Dar nu-mi pot permite, și am/ unul mai chior, care citește doar intențiile...”⁶⁰.

Călătoria are prea multe întrebări față de câte răspunsuri am putea noi să-i dăm. „Știi tu, frate, unde este cerul?”. Este o enigmă preluată dintr-un vers al lui Rabindranath Tagore⁶¹. Iar rândurile de mai jos vor încerca o mică limpezire a neliniștii⁶² pe care poetul o formulează astfel. O motivație⁶³? Astăzi călătorim ca să

⁵⁶ Am citat din *Canon I. Copilăria culorilor*, în Ioan Petru Culianu, *Arta fugii: povestiri*, Iași, Editura Polirom, 2022, p. 101.

⁵⁷ Michel Tournier, *Regele arinilor*, traducere de Bogdana Savu-Neuville, București, Editura RAO, 2011, p. 7.

⁵⁸ „Eliberat de-orbită, Ochiul, singurul vizionar/ Peste zidurile întinderilor/ Despărțite de macrocosmice lumini/ Meditând se înalță/ Și, prin scoica nepătrunsă a cerului lăuntric/ Adesea poate întrezări: [...] Cărări în zig-zag care îndrumă spiritul...”. Am citat din poezia *Fortăreața*, a lui David Gascoyne, prinsă în volumul *Eternă bucurie-i frumusețea*, antologie de Margareta Sterian, Cluj-Napoca, 1977, p. 111.

⁵⁹ Ioan Stratan, *Criminalii și crinii*, București, Editura Tracus Arte, 2018, p. 115, 242.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 155.

⁶¹ Rabindranath Tagore, *Antologie lirică*, traducere de George Popa, Iași, Editura Polirom, 1998, p. 64. Mai reproducem aici niște versuri convergente cu sensul expunerii noastre: „Cărările mele stau deschise înaintea mea. Aripile mele sunt dornice de ceruri”; „Ai fost în mijlocul inimii mele, de aceea niciodată inima mea nu te-a găsit în călătoriile sale”; „Ai făcut pământul tău și ai umplut umbrele lui cu lumini. Apoi te-ai oprit; m-ai lăsat pe mine, în țărână, cu mâinile goale, ca să fac cerul tău” (Rabindranath Tagore, *Culesul roadelor*, traducere de Vasile G. Luță, Timișoara, Editura Helicon, 1995, p. 14, 89, 98).

⁶² Multe dintre neliniștile exprimate de poeți sunt, de fapt, neliniști colective. Ca antidot la neașezările noastre existențiale, ei ne propun, uneori, un Paradis somnolent; care-i, de fapt, un paradis familiar, format din mai multe realități la alegere: „Ce mai vor și ciudații ăia din Caraibe?/ Nu le ajunge că au ce să mănânce, că stau/ Toată ziua cu burta la soare? Și cântă și dansează./ Două-trei uragane pe an, în rest Paradis.../ Vor mașini și ventilatoare, fracuri și cuburi de gheață?/ Vor iahturi și diamante? Vor să călătorească? Și să țină discursuri în săli înalte și luminoase?/ Vor supermarketuri, parcuri betonate și metrou./ Vor autostrăzi și zgârie-nori?/ Nu le ajunge/ Că noi visăm să trăim în locul lor?”. Am citat

ne vindecăm, ca să tergiversăm sau ca să nu recunoaștem unele evidențe. Se produce, în consecință, o de-spațializare a hărților, jupuite de acele suprafețe pe care erau foarte sigure: „Spațiile emigrează/ prezentul e perpetuu/ [...] Spațiul se rotește/ își smulge rădăcinile din lume”⁶⁴. Perimetrele se estompează, lăsând de izbeliște teritorii fără busolă. Ieșim din casă atunci când lumea pare că nu ne mai conține în vreun fel; și că ea n-o să ducă mai departe nimic din ceea ce am fost vreodată⁶⁵. Poate că nedumerirea lui Tagore ar fi fost mai aplicată dacă era pusă în cuvinte altfel: mai știi pe unde îți este albastrul⁶⁶? Sau, după exprimarea unui romancier în vogă acum, dacă ne-am îngrijora: „Se uită cineva la noi din ceruri? Le pasă stelelor de noi?”⁶⁷. Fie că-i dimineată ori amiază, fie că-i amurg⁶⁸ sau noapte plină, cerul nu-și schimbă regia: albastru în patru acte⁶⁹. Cam degeaba. Convinși că

din poezia *Elegie*, cuprinsă în volumul lui Alexandru Mușina, *Opera poetică*, vol. II, București, Editura Tracus Arte, 2015, p. 243.

⁶³ O motivație ne-o dă același António Lobo Antunes: „[...] nici nu-ți închipui cât e de dificil să convingi un înger să-și smulgă o pană, dacă cineva nu știe s-o folosească așa cum se cuvine se destramă în văzduh, o risipă [...]” (António Lobo Antunes, *Cuvânt către crocodili*, traducere de Micaela Ghișescu, București, Editura Humanitas, 2004, p. 260).

⁶⁴ Am citat din poemul *Întregul vânt*, cuprins în volumul Octavio Paz, *Piatra soarelui*, traducere de Darie Novăceanu, București, Editura Univers, 1983, p. 142-143.

⁶⁵ Complexul sentiment de *acasă* pe care îl încearcă un călător răzbate din literatura dramatică a lui Fernando Pessoa: „*Salomeea* – E atât de pur și de liniștit cerul, încât nici nu există o altă tristețe în afara celei din mine. O neliniște mă apasă ca o mână. O neliniște fără de speranță se insinuează în toate emoțiile mele. În această tristă și întunecată oră, eu aș dori să fiu ceva ce nimeni nu și-ar dori să fie. Ce se visează în țara ta? *A* – Se visează frumusețea vieții în alte țări, mai cu seamă în acelea despre care niciodată n-am auzit vorbindu-se”. Am citat din „drama statică” intitulată *Salomeea*, inclusă în volumul lui Fernando Pessoa, *Marinarul și alte ficțiuni*, traducere de Dinu Flămând, București, Editura Humanitas, 2022, p. 151.

⁶⁶ „Da, spun, trebuie întotdeauna să ne re-creăm/ lumea, pentru că haosul pe care îl întruchipăm trebuie să fie/ îndreptat cu delicatețe. Iubesc ceea ce nu a fost încă creat [...] / M-aș putea înălța? Dar fusesem cândva acolo. Îmi amintesc/ vigilența cu care așteptam zorii, ca să fiu din nou [...] / Și albastrul din vocea mea nu poate să nu te vadă” (Alice Notley, *Câteva numere de magie*, traducere de Alexandru Văsieș, Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2017, p. 20, 21, 64).

⁶⁷ Manuel Vilas, *Bucurie*, traducere de Marin Mălaicu-Hondrari, București, Editura Pandora M, 2023, p. 193.

⁶⁸ În poezia *Prinderea lui Antonio Cambario pe drumul Sevillei*, García Lorca scrie: „Se călătorește ziua/ cu seara pusă pe umăr/ mantie largă ea așterne/ peste mare, peste ape” (García Lorca, *Poeme*, traducere de Gabriela Banu, București, Editura Mondero, 2008, p. 30).

⁶⁹ Cu toate că semnificațiile date cerului, în felurile culturi, diferă, există multe elemente comune, care denotă o anumită monotonie cosmogonică. Într-o cercetare dedicată imaginarului de călătorie vom privilegia însă analogiile (medievale) dintre pământ și cer, adică închipuirea celui din urmă prin intermediul celui dintâi: „În Apus cerul este adesea înzestrat cu atribute pământești, pentru ca oamenii să și-l poată imagina; ridicat deasupra tuturor frumuseților pământului, până la marginea acestuia, el este însă mai degrabă destinația finală din Lumea de Dincolo pentru cei ce pribegesc pe pământ. Doar în cazuri excepționale apare o reprezentare a cerului situată la un nivel mai degrabă spiritual, fără atributele bolții cerești cu nori și stele și cu presupusele bucurii pământești ale Lumii de Dincolo” (vezi *Cer*, în dicționarul lui Hans Biedermann, *Dicționar de simboluri*, vol. I, traducere de Dana Petrache, București, Editura Saeculum I.O., 2002, p. 84-85). Identificat cu Raiul, Cerul este văzut ca o grădină cu ierburi, flori, copaci, fructe și izvoare răcoritoare, toate corespunzând, am adăuga noi, unui popas ideal pentru un călător ostenit (*ibidem*, p. 85).

azuriul ni se cuvine, îl pierdem la prima încetoșare. Clipitul ni se albăstrește tot mai puțin. Cerul și-a istovit optimismul. Atunci, de unde mai izbucnește seninul? Să vedem ce mai cred oamenii de știință și ce părere au literații. Prima categorie nu mai stă prea mult pe gânduri: „[...] culoarea singură, fără nici o variație a luminozității, este un detector surprinzător de slab al detaliilor spațiale. [...] Percepem culorile ca având caracteristici emoționale diferite, iar reacția noastră la aceste caracteristici variază în funcție de starea de spirit pe care o avem”⁷⁰. Aceiași savanți surprind chintesența călătoriei: „[...] și observarea este tot o formă de invenție: creierul ca mașinărie a creativității”⁷¹.

Cu literații e însă mai complicat. După ei, lumea începe din orice rememorare a albastrului. Oricând. Bunăoară acum, când la stinghia orizontului, o mică fâșie de umbră scurtează cuvertura de lumină a zilei. Rezistând până la cea mai închisă nuanță a lui, albastrul e un pseudonim al perenului; sau, poate mai consolator, al străduinței întru ceva: „Doamne, ai milă de oamenii care își trăiesc viața din imaginație”⁷². Ca să dăm o cât mai bună ilustrare spuselor noastre, să citim, cu luare aminte, un fragment unde îngroșarea unei culori alternează cu grade felurite de luminozitate; datorită ei, în loc să ascundă, întunericul pune lumea în scenă: „Doream să urmăresc Piatra Sfântului, împrejurimile și, mai ales, cerul, cu stelele lui atât de mari și de neliniștite, cu roiurile de meteori ce tulburau când și când albastrul întunecat în care, treptat, am simțit că mă pierd, cuprins de o stranie beție a cerului. Trăiam, iată, cu intensitate o rătăcire plăcută, senină în necuprinsul ce mi se oferea cu generozitate. În jur, păsările de noapte își anunțau prezența, dar țipetele lor scurte, puternice nu-mi tulburau adâncirea în întunecatul albastru, nici zgomotele produse de uriașele și neînțelesele avalanșe ce veneau dinspre Piatra ce mă obsedase; eram, în sfârșit, ușor, imaterial aproape și, fără să-mi propun neapărat, vedeam urmele albe, lăptoase, luminile pierdute în necuprinsul unor galaxii și universuri de mult dispărute sau care se zbuciumau să se nască. Eram convins că ceea ce vedeam prin sita aceea de albastru întunecat e veșnicia, pe care, pentru câteva clipe, am avut privilegiul să o întâlnesc. [...] Mă aflu, nu mă

⁷⁰ Eric R. Kandel, *Epoca inconștientului. Explorarea inconștientului în artă, minte și creier, din Viena anului 1900 până în zilele noastre*, Iași, Editura Polirom, 2023, p. 201.

⁷¹ *Ibidem*, p. 169. Să urmărim câteva frânturi din expozeul acestui autor doar pentru a selecta idei folosite care pasionați de imaginarul călătoriei. Insistența asupra mutațiilor epistemice aduse de secolul XX este de la sine înțeleasă: „Perspectiva asupra creierului ca mașinărie a creativității care utilizează în permanență deducții și conjecturi pentru a reconstrui lumea exterioară – perspectiva susținută de Ernst Kris și de Erich Gombrich – a reprezentat o schimbare radicală față de realismul filozofic naiv al filozofului britanic John Locke din secolul al XVII-lea care domina la vremea aceea gândirea cu privire la minte. Potrivit lui Locke, mintea primește toate informațiile pe care le pot culege simțurile, perspectivă în care mintea nu face decât să reflecte realitatea lumii exterioare. Perspectiva lui Kris și Gombrich asupra creierului reprezenta o versiune modernă a teoriei lui Kant conform căreia informațiile senzoriale permit ca realitatea să fie inventată în minte. Imaginile din artă, ca toate imaginile, reprezintă nu atât realitatea, cât percepțiile, imaginația, așteptările privitorului și cunoașterea de către el a altor imagini – imagini rememorate” (*ibidem*).

⁷² José Saramago, *Istoria asediului Lisabonei*, traducere de Mioara Caragea, București, Editura Univers, 1997, p. 136.

îndoiam, în fața unei situații neobișnuite: revedeam cerul, cerul acela al meu, cu bucuria, dar și cu nostalgia secretă ce te cuprinde atunci când, după mult timp, te întorci în spațiul natal. Și astfel, dincolo de acel amestec neînțeles de sentimente, îmi dădeam seama că mă aflam înaintea unui alt pas, spre *altceva*, spre un stadiu ce se refuză cuvintelor, mă simțeam o trăire ce vine de undeva din necuprinsul lumilor ce ne înconjoară: eram și noapte, și zi, stele și galaxii, tot ce mă ajuta imaginația și nevoia mea bizară de veșnicie⁷³. Acest citat conține formularea „albastru întunecat”, care ne trimite la opera lui Wassily Kandinsky: „Înrudirea profundă, în sens fizic, dintre galben și alb este reală, ca și înruderirea dintre albastru și negru, deoarece albastrul poate dobândi o adâncime în stare să atingă limitele negrului”⁷⁴. De unde și o anumită circularitate a albastrului: ni se pare că el ar fi a-toate-încăpător, dând ocol privirilor noastre. Albastrul e o marcă a cuprinderii, a înfășurării, a *acceptării în*. Este agentul unei circularități difuze, involuntare, permissive; pare că e semnul unei interiorități ospitaliere, întredeschise; dar și ambasadorul unei distanțe pe care o acceptăm doar micșorând-o.

Ideea de finitudine este ambivalentă: ne angoasează și, totodată, ne stimulează. Călătoria către un deznodământ știut și nu prea are un caracter exploratoriu. Imaginarul de călătorie prinde viață la granița cu acel dincolo realmente nesituabil; or, situarea este impulsul oricărei căutări și justificarea oricărei călătorii. În viziunea unor scriitori de talia lui Buzura, până și moartea ține de domeniul mobilității. Mai mult, călătoria din urmă are o alură de cățărare tragică. Și nu-i aici o analogie cu Golgota. Este, poate, iluzia unei clarificări împăciuitoare cu sinele; poate, promisiunea unei limpeziri răcoritoare cu trecutul; sau, poate, certitudinea unei resemnări calme în fața zilei de mâine: „Depart, peste copaci, ieșind dintr-o pâclă albăstrie, muntele *acela*. Marginea Vieții. Un fel de țeastă țesită pe care urcă și coboară sfinții sau extraterestrii din toate legendele. *Atunci* vârful muntelui are o coroană de nori plumburii asemenea aurei apostolilor, dar o aură întunecată, în spatele căreia sau în interiorul ei se ghicesc lumina, tensiunea, ceva ce nu trebuie să se vadă și să se știe. Am izbutit să bănuiesc drumul spre vârf și să mă conving că trebuie să încerc. Sunt la vârsta la care mi-e permis numai imposibilul. Nu mi-a mai rămas timp decât pentru lucruri și încercări imposibile”⁷⁵. Or, lumina care nu pierde din ochi nici călătoriile de zi și nici pe acelea de noapte ni se arată aici ca un exercițiu de conștientizare⁷⁶. E vorba, de

⁷³ Augustin Buzura, *Raport asupra singurătății*, Iași, Editura Polirom, 2009, p. 54-55.

⁷⁴ Wassily Kandinsky, *Spiritualul în artă*, traducere de Amelia Pavel, București, Editura Meridiane, 1994, p. 74. Kandinsky credea în „reciprocitatea de efecte între formă și culoare. [...] Valoarea unei culori este subliniată prin unele forme și atenuată prin altele. [...] Culorile care tind spre tonurile adânci sunt accentuate în această tendință de formele rotunde (de exemplu, albastrul în cerc)” (*ibidem*, p. 57).

⁷⁵ Augustin Buzura, *Raport asupra singurătății...*, p. 118.

⁷⁶ „Cine și-a ținut vreodată un jurnal știe că uneori, noaptea, pare cu neputință să storci fie și o singură propoziție, alteori cuvintele se revarsă de-a dreptul pe hârtie ore de-a rândul, de te simți golit și după aceea capeți senzația că nu tu ai scris, ci ai *fost* scris” (Patrick McGrath, *Păienjenel*, traducere de Mihnea Gafița, București, Editura Art, 2008, p. 129).

fapt, de un demers complicat, pe durata căruia felurite epoci se amestecă isteț, combinând toate modalitățile de a te afla pe drumuri, astăzi sau odinioară. *Din acest motiv nu ne organizăm expunerea în funcție de succesiunea evurilor, ci de înlănțuirea ideilor.* Drept exemplu, aducem în discuție un tratat din 1626, apărut după moartea autorului său, Francis Bacon. Din paginile acestei cărți vedem că imaginația nu falsifică lumea: îi propune, prin intermediul corpului, un adaos de real; supliment care așază adevărul la intersecțiunea mai multor opțiuni, dintre care nici vrăjitoria și nici scepticismul nu lipsesc; fascinantă este, deopotrivă, și doza de naivitate a autorului care căuta metode sigure de a despărți raționalul de irațional: „Oamenii trebuie atenționați să nu se îndoiască de operațiile de transmitere a spiritelor și de forța imaginației, doar pentru că, uneori, acestea nu funcționează. [...] În transmiterea impresiilor de la o minte la alta, sau de la un spirit la altul, impresia este primită, însă mintea și spiritul pasivului se opun, doborând-o, înainte ca ea să producă vreun efect vizibil. [...]. Pe de altă parte, oamenii trebuie sfătuiți nici să nu se încreadă prea ușor în aceste operații, doar pentru că ele reușesc de multe ori. Cauza succesului trebuie atribuită, de multe ori, forței afectelor și imaginației operatorului asupra propriului său corp; și apoi, într-o manieră secundară, asupra unui alt corp. [...] Ar fi o greșală să atribuim succesul acestor forței imaginației asupra unui alt corp, când, de fapt, e vorba doar despre forța imaginației asupra propriului corp. Căci nu există nici o îndoială că imaginația și afectele vehemente lucrează puternic asupra corpului celui care își imaginează [...]. Oamenii mai trebuie avertizați că, așa cum trebuie să se ferească de eroare în privința cauzelor acestor operații, cu atât mai mult trebuie să nu greșască când este vorba despre rezultat, sau despre efect, grăbindu-se să ia drept bun ceea ce nu există. De pildă, așa cum ne-au atras adesea atenția mulți judecători înțelepți, nu trebuie să ne precipităm să credem în confesiunile vrăjitoarelor, dar nici în mărturiile împotriva acestora. Pentru că vrăjitoarele au o imaginație bogată și de multe ori cred că fac ceea ce de fapt nu fac. Iar oamenii sunt creduli în această privință și sunt gata să atribuie vrăjitoriei accidente și operații naturale. Merită observat că, atât în vremuri antice cât și în cele mai aproape de noi (cum ar fi la vrăjitoarele din Tesalia, dar și sabaturile vrăjitorești documentate din atâtea mături recente), marile minuni pe care acestea spun că le-ar săvârși, de la capacitatea de a zbura la transformarea într-o altă făptură, sunt atribuite nu unor incantații sau ritualuri, ci alifiilor cu care vrăjitoarele își acoperă tot corpul. Prin urmare, am putea fi îndreptățiți să credem că toate aceste povești sunt doar rodul imaginației, deoarece e limpede că alifiile sunt principala cauză. Acestea, întinse în strat gros, produc astuparea porilor, închizând vaporii în interior și trimițându-i cu precădere către creier. [...] Efectul lor este foarte puternic și se manifestă din afară înspre înăuntru. [...] Toate operațiile de transmitere a spiritelor și imaginației se caracterizează prin faptul că lucrează la distanță și nu prin contact [...]”⁷⁷. Omul

⁷⁷ Francis Bacon, *Sylva Sylvarum sau o Istorie naturală în zece centurii*, traducere de Dana Jalobeanu et al., București, Editura Humanitas, 2017, p. 624-629.

nu-și recunoaște o nevoie acută de a fi când și când naiv; o plăcere de a se lăsa dus cu preșul sau chiar de a zbura cu acesta. Așa că trecem și azi dintr-o dimensiune într-alta, dar pe mături mai sofisticate; iar locul bătrânelor cu nasul coroiat e luat de simpatici ochelariști de tip Harry Potter. Ca să nu mai spunem că urât mirositoarele alifii nu mai sunt demult la modă, acidul hialuronic garantând veșnica tinerețe a magicienilor. Cu puțină vrăjeală, Universul apare întotdeauna la vreme, însă ne ia mereu pe nepusă masă. Totul e să credem că imposibilul e numai un mit.

Citind o frumoasă carte a Oanei Maria Nae, vom rezuma niște vechi stări de lucruri foarte actuale: lumina de acum nu mai ține în viață realitatea divină, o însoțește doar pe aceea fizică; lumina medievală, reprezentată sub formă de aureolă, face loc luminii mai realiste, sub forma razelor de soare⁷⁸. Cândva, lumina nu era ingredientul lumii palpabile, era vocabularul înălțimilor cerești. În arta medievală, lumina decora lumea cu miracole; pentru ca, în epocile următoare, să o sărăcească progresiv: universul era scos de sub competența vizionarilor spre a fi încredințat fizicienilor. Mediul înconjurător era astfel golit de transfigurări și umplut cu observații. Atenție, sunt schimbări care nu s-au succedat rapid. Felurilele sensibilități față de lumină au coabitat, nu s-au confruntat. Însă un lucru e cert: mulți dintre călători fiind oameni culti, marile mutații din cultura vizuală au influențat îndeajuns modul lor de a privi⁷⁹. Căci, după cum arată Oana Maria Nae – și acest lucru contează în modelarea imaginarului de călătorie –, oamenii evului premodern au ezitat destul între ideea că lumina este o emanație autoritară, cu aspirații la o materialitate cât mai corporală (teologia), pe de o parte, sau ideea că Universul este o asocierie diafană de atomi subversivi (știința), pe de alta⁸⁰. S-ar impune, așadar, o istorie a celestului sau măcar o scurtă recapitulare a modalităților de relaționare cu ceea ce-i deasupra omului: „Teoria cosmologică a astronomului grec Ptolemeu (100-178), sistemul ptolemeic, acceptată secole de-a rândul, concepea universul ca fiind geocentric. Potrivit concepției sale, Pământul trona în centrul sistemului solar, iar celelalte planete și Soarele se roteau în jurul său.

⁷⁸ „Lumina transfigurării cedează loc luminii naturale și astfel imaginea devine o iluzie a realității imediate, o falsă realitate, o ficțiune care își pierde caracterul spiritual, tocmai prin această mutație a rolului luminii. [...] De la lumina ca imagine trecem treptat către o imagine a luminii [...]. Convingerea că ochiul are puterea de a emana și absorbi simultan lumina era încă prezentă în poetica științei în perioada barocă” (Oana Maria Nae, *Lux magna. O istorie culturală a utilizării luminii în artele vizuale din Antichitate până în zorii modernității*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2023, p. 247-248, 267).

⁷⁹ Propunând un sinonim extins pentru verbul *a privi*, Alexandru Dragomir scrie: „E vorba mai degrabă aici despre «a simți», a dobândi ceea ce se numește în chip vag «experiență». [...] Așa fiind, ceea ce trebuie să câștigăm prin «experiență» este să *ajungem la realitate*, la realități, conștienți că ne trebuie un efort, că nu e de-la-sine-înțeles. Firește că, judecând astfel, «experiența» este nu numai subiectivă, ci și circumstanțială și mai ales *personală*. Dar, pe de o parte, nici nu putem pretinde altceva, iar pe de altă parte, procedând astfel, nu facem decât să dobândim o proaspătă, mereu proaspătă bogăție a realului, adică tocmai fundamentul de referință pentru ceea ce gândim, imaginăm, metaforizăm, simbolizăm și... spunem” (Alexandru Dragomir, *Cinci plecări din prezent: exerciții fenomenologice*, București, Editura Humanitas, 2005, p. 123-126).

⁸⁰ Oana Maria Nae, *Lux magna. O istorie culturală a utilizării luminii...*, p. 262.

Această viziune asupra universului va rezista până în anul 1543 când canonicul polonez Nicolaus Copernic va publica cartea *Despre revoluția sferelor cerești*. Aici el va relua o mai veche ipoteză heliocentrică, susținută deja de filosofii pitagoreici, descriind modul în care Pământul se rotește o dată în jurul axei proprii și apoi în jurul Soarelui, dar menținând teza ptolemeică asupra universului finit delimitat pe cer de stele fixe⁸¹. În acest citat, esențială este formula „dar menținând...”, semn al unei grele tranziții epistemice: căci imobilitatea astrelor era încă indispensabilă pentru supraviețuirea noțiunilor de soartă, destin, ursită și mai ales zodiac, în pericol să dea faliment: „Dacă oamenii ar ști povestea vieții lor, câți dintre ei ar alege apoi să și-o trăiască? Oamenii vorbesc mereu despre ce le rezervă viitorul. Dar nimic nu le este rezervat. Fiecare zi e făcută din ce s-a întâmplat. Lumea însăși trebuie surprinsă în forma în care se prezintă. Poate chiar și Dumnezeu”⁸².

Viața e o continuă tragere la sorți, spun unele personaje ale lui Cormac McCarthy. Sau este o ordalie, cred alți eroi ai aceluiași scriitor; adică o opțiune, extrem de presantă, într-o două posibilități, dintre care niciuna nu ne încântă; de aceea, le facem curte amândurora, punându-le într-o baladă din folclorul mexican: „Un *corrido* spune totul fără să spună nimic. [...] Povestește ce vrea să povestească. Povestește numai ceea ce duce mai departe. *El corrido* e istoria omului sărac. Nu ține cont de adevărul istoric, ci numai de realitățile oamenilor. Spune povestea celui om singuratic care întruchipează toți oamenii. E credința faptului că atunci când se întâlnesc doi oameni, numai una din două se poate întâmpla și nimic altceva. În primul caz se naște o minciună, iar în cel de-al doilea apare moartea”⁸³. Dumnezeu personajelor lui McCarthy este un mare dător de interdependențe, pe care le numim, de obicei, scopuri. Toate cele întâmplate, ieri sau mâine, se oglindesc reciproc. Nimic nu are loc fără aprobarea unor fapte înrudite. Când ceva se petrece, se declanșează un lanț causal dominat de o sumedenie de reciprocități. Numai că orice ocurență este dinainte înregistrată în conștiința atotcuprinzătoare a Creatorului: „Evenimentele acestei lumi nu pot trăi separate de lume. Cu toate acestea, lumea însăși nu poate percepe temporalitatea lucrurilor. Nu există nici un motiv pentru care unele întreprinderi să fie mai avantajoase în defavoarea altora. Trecerea armatelor și trecerea nisipului prin desert sunt una și aceeași. Nu există favoruri, pricepi? Cum ar putea fi? În interesul cui? Omul acesta nu a încetat să creadă în Dumnezeu. [...] În fiecare om e adânc înrădăcinată senzația că cineva știe de existența sa. Cineva sau ceva care știe, de care nu se poate ascunde și nici fugi. A-ți imagina lucrurile altfel înseamnă să-și imaginezi imposibilul. [...] Se uită la trecători. Este convins că telurile și scopurile cu care-și imaginează ei că sunt investite mișcările lor sunt de fapt numai un fel de a le descrie. Crede că mișcările lor fac parte din alte mișcări, mai ample, după anumite tipare necunoscute lor, și acestea, la rândul lor, fac parte din altele. [...] Cine poate avea vise despre Dumnezeu? Acest om a avut. În visele sale, Dumnezeu

⁸¹ *Ibidem*, p. 259-260.

⁸² Cormac McCarthy, *Marea trecere...*, p. 498.

⁸³ *Ibidem*, p. 497.

era foarte ocupat. Când i se vorbea, nu răspundea. Când era strigat, nu auzea. Bărbatul îl vedea aplecat asupra lucrului său. De parcă l-ar fi văzut printr-un geam. Stătea de unul singur, în lumina propriei prezențe. Țesând lumea. Curgea din nimic în mâinile sale și tot în mâinile sale se făcea nimic, la loc. Fără încetare. Fără încetare. Așa deci. Avea un Dumnezeu de studiat. Un Dumnezeu care părea sclavul îndatoririlor trasate sie însuși. Un Dumnezeu cu o capacitate nesfârșită de a supune toate lucrurile unui scop nebănuat. Nici haosul însuși nu se sustrăgea acestui tipar. Și undeva, prin acea urzeală care era lumea ce se făcea și se desfăcea, exista un fir care îl reprezenta pe el, și se trezea din somn plângând”⁸⁴.

Imaginarul ascensional nu conține numai priviri de jos în sus, de la pământ către cer⁸⁵. Sunt și alte modalități de a ne reprezenta „mai înaltul”, unele cât se poate de telurice. E vorba de progres, nu vreo formă anume de desăvârșire: „Perfecțiunea-i cumplită, nu poate-avea copii”⁸⁶. Mai apropiată, oarecum, de preocupările noastre, literatura permite o familiarizare mai rapidă cu marile polemici existențiale dintotdeauna. Călătorind, ne abandonăm aventurii sau relatărilor tardive despre ea? Ambele ipoteze sunt valabile în opera lui Richard Flanagan, unde confesiunea ascunde ceva nocturnal printre rândurile sale: „Pe măsură ce povârnișul devenea tot mai abrupt, mi-aduc aminte cum a spus că niciodată nu încercase să controleze ceva. Întotdeauna pornea de la ideea de a lăsa ca totul să scape de sub control pentru a vedea ce se întâmplă. Și ce se întâmplase?, am întrebat eu. Haos, dar mai puțin decât te-ai aștepta. Oamenii se repetau, reinventau toate ordinele și ierarhiile vechi. Eu speram în mai mult, dar, după un timp, am rămas impresionat că oamenii tind să dea cât mai puțin din ei. [...] Lucrurile curgeau de la sine. Crezusem că a scrie înseamnă a da cuvintelor sensul lor exact când, de fapt, ideea, și plăcerea, era să le dai frâu liber ca să bulverseze, să

⁸⁴ *Ibidem*, p. 190-192.

⁸⁵ „[...] să încercăm a înțelege semnificația religioasă a Cerului. Chiar fără procesele de afabulație mitică, cerul își revelează direct *transcendența, forța și sacralitatea*. Simpla contemplare a bolții cerești provoacă, în conștiința «primitivă», o experiență religioasă. [...] Bolta cerească este prin excelență cu «totul altceva» decât puținătatea pe care o reprezintă omul și spațiul său vital. Simbolismul transcendenței sale rezultă, am spune, din simpla luare la cunoștință a înălțimii sale infinite. «Înaltul» devine, în chip firesc, un atribut al divinității. Regiunile superioare, inaccesibile omului, zonele siderale, dobândesc prestigiile divine ale transcendentului, ale realității absolute, ale perenității. [...] «Înaltul» este o dimensiune inaccesibilă omului ca atare; ea aparține de drept forțelor și ființelor supraumane; cel care «se înalță», urcând ceremonios treptele unui sanctuar sau scara rituală care îl duce la Cer încetează de a mai fi om; sufletele defuncțiilor privilegiați, în ascensiunea lor siderală, au abandonat condiția umană. [...] Muntele e mai aproape de cer și aceasta îl investește cu o dublă sacralitate: pe de o parte, participă la simbolismul spațial al transcendenței («înalt», «vertical», «suprem» etc.), iar pe de altă parte, e locul prin excelență al hierofaniilor atmosferice și, ca atare, locuința zeilor. Toate mitologiile au câte un munte sacru, variantă, mai mult sau mai puțin ilustră, a Olimpului grec. [...] Muntele este adesea considerat punctul de întâlnire al cerului cu pământul; deci un «centru», punctul prin care trece Axa lumii, regiune saturată de sacralitate, loc în care se pot realiza trecerile dintre diferitele zone cosmice” (Mircea Eliade, *Tratat de istorie a religiilor*, traducere de Mariana Noica, București, Editura Humanitas, 1992, p. 55-56, 106).

⁸⁶ Am citat din poezia *Manechinele müncheneze*, din volumul Sylviei Plath, *Ariel și alte poeme*, traducere de Vasile Nicolescu, București, Editura Univers, 1980, p. 123.

producă miracole, să scandalizeze și să surprindă prin momentele lor neașteptate de grație și revelație. Cuvintele, cel puțin așa cum mi se spusese, erau o oglindă, dar cum le vedeam ca pe o lună care, cu lumina ei de argint viu, transforma totul în ceva ce plutea la hotarul misterului. Nimic nu le reținea. Alunecam tot mai mult împreună cu ele”⁸⁷. Astea sunt circumspecțiile moderne. Dar și celelalte epoci au oferta lor. Astfel, prin intermediul lui Umberto Eco, vizualizăm atât drumeți pentru care substratul metafizic al călătoriei era mișcarea perpetuă a atomilor, ei doar continuând-o, cât și pelerini pentru care ficțiunea materiei compacte le dădea curajul de a străbate mapamondul; după cei din urmă, ideea că lumea ar fi o zbatere de atomi într-un spațiu vid ar fi presupus un fel de inconsecvență a Creatorului, suspectat, pe nedrept, că ar fi făcut o treabă de mântuială: „«Vidul», zicea Boron, cu gura acum încheiată, «nu există pentru că natura are oroare de el. Căci nu există e evident, din motive filosofice, pentru că, dacă ar exista, ar fi ori substanță, ori accident. Substanță materială nu e, pentru că altfel ar fi corp și ar ocupa spațiu, și nu e nici substanță necorporală, pentru că altfel, ca și îngerii, ar fi inteligentă. Nu-i accident, pentru că accidentele există din rațiuni fizice: iei un vas cilindric...». «Dar de ce?», îl întrerupea Baudolino, «te interesează atâta să demonstrezi că vidul nu există? Ce-ți pasă ție de vid?». «Pasă, pasă. Pentru că vidul poate să fie ori interstițial – adică între corp și corp, în lumea noastră sublunară –, ori extins, dincolo de universul pe care-l vedem, închis în marea sferă a corpurilor cerești. Dacă ar fi așa, ar putea să existe, în golul acela, alte lumi. Dar, dacă se demonstrează că nu există vidul interstițial, cu și mai mare îndreptățire nu va putea să existe nici cel extins». «Dar ce ne pasă nouă dacă există alte lumi?». «Pasă, pasă. Pentru că, dacă ar exista, Domnul nostru Isus Hristos ar trebuie să se jertfească în fiecare dintre ele și în fiecare să sfințească pâine și vinul. Și, prin urmare, obiectul suprem, care-i mărturie și vestigiu al minunii aceleia, n-ar fi unic, ci ar mai exista multe copii ale lui. Și ce valoare ar mai avea viața mea dacă n-aș ști că undeva se află un obiect suprem ce trebuie găsit?». «Și care ar fi acest obiect suprem?». Aici Boron ținea s-o taie scurt: «Treaba mea», zicea el. «Sunt lucruri care nu sunt bune pentru urechile profanilor. Dar să vorbim de altceva. Dacă ar fi existat atâtea lumi, ar fi existat și destui primi oameni, o mulțime de Adami și de Eve care au săvârșit de infinite ori păcatul originar. Și deci ar exista tot atâtea Raiuri Pământești din care au fost izgoniți. Puteți crede că aceste lucruri atât de subtile cum e Raiul Terestru pot să existe în număr multiplu, cum există atâtea orașe cu un fluviu și o colină cum e cea de la Mont Sainte-Geneviève? Paradisul Terestru e unul singur, într-o singură țară depărtată, dincolo de împărăția mezilor și perșilor»”⁸⁸. Cerul medievalilor e sus de tot și nu prea, e unul de încredere, cumva mai neted la pipăit. Pare cam inaccesibil, dar nu ne interzice să aspirăm la proximitatea lui. Știi de unde să-l iei, oricât ar fi de transhumant. E un cer bine întocmit, cu o poveste a sa. Nu-i atemporal cu înverșunare. Îi place să aibă o

⁸⁷ Richard Flanagan, *Persoana întâi*, traducere de Petru Iamandi, București, Editura Litera, 2018, p. 347-348, 386.

⁸⁸ Umberto Eco, *Baudolino*, traducere de Ștefania Mincu, Iași, Editura Polirom, 2013, p. 108-109.

istorie. Și de aceea continuă Facerea cum poate și el. Nu stă locului, călătorește cu noi: ne stimulează și ne mută de pe un orizont pe altul. Cel puțin așa ne spune, în tratatul său, *Ars brevis*, Raimundus Lullus (1232/1233-1315/1316): „Cerul are bunătate, mărimă, durată etc. naturale. Și se definește astfel. Cerul este prima substanță mobilă. Iar în el nu există contrarietate, căci nu este alcătuit din principii contrare. În el există un impuls și un apetit natural și, în consecință, mișcare, fără de care nu ar putea avea impuls natural și apetit. Însă în el există început. Și el acționează asupra lucrurilor inferioare lui și, de asemenea, este constituit din forma și materia sa specifică, ca să poată acționa conform speciei sale. Mișcarea îi este finalitate și repaus. Cerul se află în locul său ca un corp în suprafața lui. De asemenea, se află în timp, căci a fost creat, și se află în timp ca o cauză eficientă în acțiunea ei. Și la fel despre celelalte accidente ale sale, fiecare în felul său”⁸⁹.

Călătoria medievală este o colecție de gesturi reglementate care corespund unor noțiuni ce coagulează în jurul lor întreaga realitate întrezărită atunci. Nicio înfăptuire nu contează dacă nu stă în umbra unei Idei. Vom înțelege mai bine personajele lui Umberto Eco dacă le „citim” prin prisma aprecierilor metodologice formulate de Johan Huizinga: „Este un proces de permanentă reducere a infinitului în cantități finite, o dezagregare a minunii în atomi. [...] Pentru a înțelege spiritul medieval ca o unitate și un tot, trebuie să studiem formele de bază ale gândirii sale, cercetând nu numai manifestările credinței și ale meditației superioare, ci în egală măsură și pe cele ale înțelepciunii vieții de toate zilele și ale practicii pure. Căci aceleași orientări mari ale gândirii domină și în exteriorizările sale superioare, și în cele inferioare. În timp ce în domeniul credinței și meditației rămâne mereu actuală întrebarea în ce măsură formele de gândire sunt rezultatul și ecoul unei îndelungate tradiții scrise, care ajunge până la originile grecești și iudaice, ba chiar egiptene și babiloniene, vedem că în viața obișnuită acele forme acționează naiv și spontan, neîmpovărate de lestul neoplatonismului sau altor curente. În viața de toate zilele, omul medieval gândește în aceleași forme ca și în teologia lui. Baza este, în amândouă, același idealism architectural, pe care scolastica l-a numit realism: nevoia de a separa fiecare noțiune și de a-i da o formă ca unei entități, de a o grupa în sisteme ierarhice, de a clădi din ea temple și catedrale, cum se joacă un copil de-a clăditul din cuburi. Tot ceea ce își cucerește în viață un loc fix, tot ceea ce devine formă de viață contează ca ordonat: atât cele mai banale obiceiuri și datini, cât și lucrurile cele mai elevate pe planul divin [s.n., A.M.]”⁹⁰. În jurul fiecărui ochi gravitează un alt Univers. Dar potrivit unor experți ai domeniului, ar fi numai trei perspective: cum ne vede cerul pe noi, cum îl percepem noi pe el și cum ne privim noi pe noi, imaginându-ne că am fi acolo sus. La toate aceste trei poziționări ne răspunde Rémi Brague:

⁸⁹ Raimundus Lullus, *Ars brevis*, traducere de Jana Balacciu Matei, Iași, Editura Polirom, 2015, p. 135-137.

⁹⁰ Johan Huizinga, *Amurgul Evului Mediu*, traducere de H. R. Radian, București, Editura Meridiane, 1993, p. 247, 372.

„Cosmologia antică și medievală propunea ca model al conduitei umane, sau măcar drept garanție a acesteia, cerul: acea parte a naturii care pare să se comporte cu o regularitate desăvârșită și care constituie, prin urmare, tot ce există mai «cosmic» în lume. Trecerea la viziunea modernă a universului privează acest model de orice relevanță. Imitarea cerului nu mai are niciun sens. O consecință fundamentală a acestei situații este o anumită schimbare de paradigmă. Pentru omul antic și medieval, natura se arăta ea însăși înainte de toate sub speciile lumii celeste. Pentru omul modern, domeniul ființei vii reprezintă noua paradigmă. În continuare, pentru noi, «natură» desemnează în primul rând lumea vegetală. Astronomia i-a cedat biologiei locul de știință exemplară. Totuși, această funcție normatoare nu se mai exercită în același mod. Imitarea cerului devine imposibilă; ar fi ridicol să încerce cineva să o facă. Dacă cineva s-ar apuca să imite restul naturii, ar fi un lucru și mai scandalos pentru moderni decât ar fi fost pentru antici. Dar, în același timp, imitarea aceasta devine cumva necesară. [...] Cosmologia modernă neutralizează lumea. Cu toate acestea, diferența dintre bine și rău rămâne. Natura antico-medievală, așa cum se oferea ea contemplației în fenomenele cerești, era ținutul binelui; natura modernă, prezentă înainte de toate în faptele biologice, apare ca împărăția răului. Însă binele se întoarce în natură: întrucât nu există în natură, rezultă că va trebui introdus. Și încă introdus cu forța, luând natura în răspăr. Acest lucru nu se poate face, bineînțeles, decât în interiorul singurului domeniu al naturii asupra căruia poate interveni acțiunea omenească – într-un prim moment, pământul. [...] Grijă alinării suferinței umane nu se datorează numai căutării trândave a confortului. Ea are o influență etică ce o supradetermină și îi dă o putere sporită. Anticii și medievalii nu ignorau nicidecum tehnica; Evul Mediu occidental a inventat ori generalizat procedee agricole care au permis o ameliorare a condiției umane, începând cu o creștere demografică. Însă aceste rezultate nu erau considerate ca aducătoare ale unui bine ce ar fi depășit nivelul utilului sau comodului. Pentru moderni, în schimb, combaterea naturii înseamnă combaterea răului și răspândirea binelui. În felul acesta, producția tehnică vede pusă pe seama ei forța practicii morale. [...] Invers, transformarea tehnică a naturii permite, prin compensație, o nouă neutralizare a acesteia. Modelul antico-medieval își stabilise deja ca proiect să facă din pământ un cer, să facă să coboare pe pământ ordinea și binele ce domnesc în cer. La fel, timpurile moderne fac să treacă asupra pământului neutralitatea axiologică a cerului. Pentru realitățile pământești, această neutralitate înseamnă pierderea caracterului lor amenințător. Natura nu devine un bine prin simplul fapt că a încetat să mai fie un rău. Singura manieră pe care o păstrează de a fi un bine este aceea de a fi contrarul răului: natura este un non-rău. Ea intră în domeniul frumosului. Al unui frumos care nu mai poate fi echivalat cu un Bine considerat ca unul dintre Transcendentalii, ci poate fi identificat doar cu versiunea «slabă» a acestuia, agrementul. Frumosul care nu mai poate fi identificat decât cu un bine diminuat în felul acesta este estetica. Natura modernilor nu este atât frumoasă, cât «estică». Până într-o anumită perioadă, anticii și medievalii nu considerau natura altfel decât un decor ce nu fusese tematizat niciodată, un fundal

ce nu devenea niciodată prim-plan. [...] Peisajul, în schimb, este natura ca atare, care merită privită pentru ea însăși. Apariția lui, excepțională în Antichitate, este clară în zorii modernității. [...] Peisajul este pământescul devenit obiect posibil al contemplației, făcut capabil să suporte acea privire pe care omul antic și medieval o rezerva cerului. Estetizarea naturii o face să devină peisaj. Însă această trecere la estetică este ea însăși făcută posibilă de cucerirea tehnică și de obiectivarea pe care o permite ea. Numai o natură pe care nu o putem atinge decât «ieșind», pentru a merge «la plimbare», în afara spațiului stăpânit al culturii, poate apărea de o frumusețe care nu trimite la nimic altceva decât la ea însăși»⁹¹.

Să ne temem deci nu ceea ce zărim ori nu, ci de faptul de a uita cele văzute; sau să facem în așa fel încât să nu ne atașăm de rezezițiunea cu care împingem în trecut reprezentări abia sosite în prezent: „Orice viață se structurează în spațiu – timp. De exemplu, dacă sosești într-o localitate nouă și stai câteva zile, localitatea devine un aici cu repere și timpul său devine program și rutină. Adică tot trecutul transformă repede în știut ce ți s-a întâmplat și știutul estompează noul, făcându-l nou numai față de ce știi deja, adică înscriindu-l într-un cadru deja dat. Localitatea nu mai *există*, ea este *așa cum este pentru tine deja*. Prezentul inițial care era existența, să zicem pură, a localității devine timpul ce-l petreci acolo, delimitat de sosire și plecare, între care «timpul» tău se scurge, cu sau fără program, dar și el înscris. În viața noastră «acasă» trăim numai după formula structurată»⁹². Așadar, marile pericole pentru om vin nu din aventurile, ci din anchilozele sale; și mai ales din cel puțin trei feluri de amnezic: „[...] uitarea acțiunii, ca formă de a fugi de vulnerabilitatea în care ne aruncă o activitate pe care nu o putem controla întru totul”; „uitarea nu ia forma unei căderi în ascundere, ci a unei *rămăneri* în ascundere, printr-o doar aparentă dezvăluire”; „uitarea ca ignorare mai apare și în cazul refuzării în inconștient a ceva neplăcut sau tulburător»⁹³. Cum ne descurcăm cu aceste noi variante ale neaflării de sine? La o primă vedere am avea, dacă nu

⁹¹ Rémi Brague, *Întelepciunea lumii. Istoria experienței umane a universului*, traducere de Cornelia Dumitru, Cluj-Napoca, Editura TACT, 2012, p. 304, 316, 317-318. Referitor la cosmologia secolelor XIX-XX, Constantin Noica scria: „Bolțile cerului – și până la urmă chiar bolta încetase a fi materială. Se adâncise, crescuse și dispăruse. Dar iluzia optică era pricinuită de ceva, tocmai ca să dea iluzia – își spunea mintea. Iar acel ceva care dă azurul e, de pildă, măcar aerul. Nu există cer, cu atât mai puțin ceruri, spune omul de știință al veacului nouăsprezece. Dar există *ceva* care îi ține locul și îi face posibilă iluzia. Și atunci vine omul de știință al veacului douăzeci, care spune: nu există nici măcar atât. Azurul, culoarea albastră a cerului, nu se explică prin vreo materie oarecare, ci prin fenomene de radiație. [...] Nu s-a întâmplat, în istoria cerului, ceva cu desăvârșire nou? De astă dată da. Toate substanțele ce erau sau păreau adevărate în natură au încetat să existe: cel puțin au încetat să fie pentru gândirea științifică. Natura s-a dez-substanțializat, s-ar putea zice. Și-a păstrat proporțiile, constituenții fizico-matematici, relațiile lucrurilor între ele, dar nu mai este altceva, sau și altceva, în afară de acestea. Albastrul cerului capătă o interpretare matematică [...] și el nu e nimic în afară de interpretarea aceasta matematică” (Constantin Noica, *De caelo: încercare în jurul cunoașterii și individului*, București, Editura Humanitas, 1993, p. 18-19).

⁹² Alexandru Dragomir, *Caietele timpului*, București, Editura Humanitas, 2006, p. 154.

⁹³ Ileana Borțun, *Iertarea ca promisiune de a uita*, în Paul Marinescu & Christian Ferencz-Flatz (editori), *Figuri ale vulnerabilității existențiale. De la uitarea de sine la uitarea ființei*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013, p. 218-219.

niște soluții, măcar unele ipoteze: „imaginația creatoare nu produce rest, probabil pentru că este cea mai apropiată facultate de ceea ce am putea crede că ar fi creația divină. Este adevărat că noi exersăm și un alt tip de imaginație, de obicei analogică, prin care facem eforturi de a ne reprezenta obiecte care ne sunt propuse în absența lor. Restul pe care acest tip de imaginație îl produce este semnificat, de obicei, de expresia «nici nu-mi pot imagina», care poate fi rostită fie ca o recunoaștere a limitelor excedate ale capacității noastre de reprezentare, datorate absenței unui model de analogie, fie ca o expresie sinceră sau retorică a constatării și a uimirii asupra faptului că obiectul «de imaginat» depășește prin natura sa facultatea imaginației»⁹⁴.

În consecință, imaginarul de călătorie este, teoretic, incluziv⁹⁵. La nivelul narativizării are o evidentă funcție ordonatoare, clasificantă și lămuritoare, nelăsând vreo necunoscută în voia ei; aproape toate enigmele primesc o explicație, fie că-i mulțumitoare, digresivă ori provocatoare. Mai nimic nu rămâne nesubordonat ideii de *sens*; chiar și în situațiile mirobolante în care logica nu ne e de prea mare folos; căci imaginația se dovedește, în principiu, atotcuprinzătoare, nepermițând ca ceva să scape nesemnificat: fie în răspăr, fie în conivență cu realitatea. Într-o convorbire a lui André Comte-Sponville cu Alice Germain, filozoful remarcă: „Sensul unui act nu este acel act. De exemplu, dacă mă deplasez pe autostradă în sensul Paris – Marsilia, Marsilia este sensul deplasării mele timp de mai multe ore. Și ar fi la fel dacă aș veni cu avionul de la New York sau de la Pekin: Marsilia poate deveni un sens în orice colț al lumii. În afară de unul. Există un singur loc unde Marsilia nu are un sens: la Marsilia. Când suntem acolo, nu putem să mergem acolo. *Sensul este întotdeauna în altă parte față de locul în care ne aflăm. Sensul aparține întotdeauna alterității, iar realitatea identității* [s.n., A.M.]”⁹⁶. Cel puțin acestea ar fi prezumțiile. În fapt, imaginarul de călătorie își extrage substanța perenă tocmai din restul de aspecte neelucidate, oricât de puține ar fi: „Restul nu este, așadar, produsul gândirii, ci ceea ce rămâne încă de gândit ori de câte ori ai făcut-o deja și pe care mintea nu îl poate niciodată dizolva. El se arată

⁹⁴ Alexander Baumgarten, *Restul ca problemă a filosofiei*, Iași, Editura Polirom, 2021, p. 76.

⁹⁵ Olivers Sacks mărturisea că nu putea evoca în mod voluntar nicio imagine vizuală. El se înscria astfel în categoria unor oameni aparte: „avem imagini, modele și reprezentări vizuale în creier, imagini care permit percepția și recunoașterea vizuală, dar că acestea se află sub pragul conștiinței” (Olivers Sacks, *Ochiul minții. Cum se vede lumea când vederea dă greș*, traducere de Ioana Ilie, București, Editura Humanitas, 2014, p. 219). Sacks îmbrățișează teoriile altor colegi, potrivit cărora „imageria mentală ar putea fi esențială chiar și pentru gândire – pentru rezolvarea problemelor, pentru planificare, proiectare și teoretizare” (*ibidem*, p. 218). Raportându-ne mereu la imaginarul de călătorie, nu uităm însă că Olivers Sacks crede, aidoma altor savanți, într-un „mod dublu în care gândesc oamenii, opunând reprezentările «evocatoare», care sunt directe și nemediate, reprezentărilor «descriptive», care sunt analitice și mediate prin simboluri verbale sau de alt fel. [...] Amândouă modurile vor acționa în tandem (deși, probabil, evocarea are nevoie de mai puțin timp decât descrierea), dar pot exista și situații în care se începe prin evocare (imagini) și se continuă prin reprezentări pur verbale sau matematice” (*ibidem*, p. 218-219).

⁹⁶ André Comte-Sponville, Jean Delumeau, Arlette Farge, *Cea mai frumoasă istorie a fericirii*, traducere de Marina Mureșanu Ionescu, București, Editura Art, 2008, p. 58.

mereu pe sine ca pe o evidență, dar eu nu îl pot arăta niciodată prin propria mea putere, pentru că pur și simplu el este, în sens absolut, ceea ce rămâne după ce mi-am exercitat toate puterile de cunoaștere”⁹⁷. Or, atunci când ne deplasăm prin spațiu, ne simțim cel mai vulnerabili față de timp. Călătorim ca să pactizăm cu ireversibilul, cu neajungerea⁹⁸, cu precaritatea, cu inconsistența felluui tău de a fi: „Vine o zi când înțelegi că niciodată nu ai fost cu nimeni pe deplin, nici măcar cu tine însuși. Ziua aia este o zi mare. Viața unui om care îmbătrânește constă din acceptarea că niciodată nu a fost cu nimeni și nici nu va fi vreodată, niciodată nu-și va putea da sufletul celui alt, iar celălalt să înțeleagă ce i se dă, să-l protejeze, să-l îngrijească și să-l păstreze. Pentru a iubi pe cineva trebuie să renunți la tine însuși. Orice om, când ajunge la bătrânețea adâncă, acceptă singurătatea, la asta mă gândesc în timp ce merg cu trenul spre Madrid [...] Viața poate să moară, dar misterul nu, iar acum misterul este în copiii mei. Oamenii uită misterul. De aceea viețile lor decad, se prăbușesc, se umplu de amărăciune, se viciază. Ca scriitor, responsabilitatea mea morală este de a reaminti existența misterului [s.n., A.M.]”⁹⁹.

Într-adevăr, numai mirabilul¹⁰⁰ ne mai ține la suprafața nădăjduirii, căci numai el dă semne că nu ar fi determinat de nimic. Lumea a devenit foarte săracă în explicitări și totul e mai mult decât vizibil. În aceste condiții, de accesibilitate maximă a tuturor lucrurilor, viețile noastre par jucate dinainte: „Într-un oraș străin găsindu-mă, nu-mi fac un itinerariu, nu-mi propun «obiective». Umblu pe unde mă duc picioarele și sunt fericit. E fericirea de a trăi la întâmplare, mânat de românescul *fie cum o fi*. E o bucurie contrabalansată, stricată chiar, de bănățeneasca prudență. Nu mă aventurez. Trăiesc la foc mărunț. Numai când scriu

⁹⁷ Alexander Baumgarten, *Restul ca problemă a filosofiei...*, p. 10.

⁹⁸ „Câteodată aveau impresia că se apropiau de sfârșitul călătoriei și se bucurau atunci ca niște copii, bucurie zadarnică însă, repede spulberată. Îi dureau cumplit picioarele și cizmele îi strângeau îngrozitor. Cerul atârna atât de jos deasupra lor, încât aveau impresia că-i apasă pe umeri, îi simțeau greutatea copleșitoare”. Vezi Sorin Titel, *Lunga călătorie a prizonierului*, Caracal, Editura Hoffman, 2019, p. 58. Dacă deschidem o altă ediție, citatul figurează în Sorin Titel, *Opere*, vol. I, *Schițe și povestiri. Nuvele. Romane*, București, Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă & Univers Enciclopedic, 2005, p. 590.

⁹⁹ Manuel Vilas, *Bucurie...*, p. 18, 299.

¹⁰⁰ „O primă remarcă ar fi evident funcția compensatorie a mirabilului. Mirabilul este o contracarare a banalității și a repetabilității cotidiene. Contracarare ce se ordonează însă și funcționează în mod diferit, în conformitate cu societatea și epoca. În Occidentul medieval acest *mirabilia* a avut tendința să se organizeze într-un fel de lume pe dos. [...] În raport cu unele sloganuri și cu marile forțe spirituale din lumea aceea, nu este întâmplător că anume în domeniul folclorului și al mirabilului una dintre puținele creații ale Occidentului medieval a fost tema țării unde curge lapte și miere, care apare în secolul al XIII-lea, fără să fi existat înainte. I s-ar putea găsi surse mai timpurii, un fel de echivalente mai îndepărtate, dar tema ca atare a țării unde curge laptele și mierea este o creație medievală. O lume pe dos și, aş adăuga, o lume răsturnată; tocmai de aceea Geneza, dar o Geneză în care, în general, se regăsesc mai degrabă elemente precreeștine decât propriu-zis creștine, se bucură de prestigiu în ochii oamenilor din evul mediu. În ideea că raiul pe pământ și «epoca de aur» nu urmează să vină, ci au fost, iar dacă am încerca să le situăm într-un *millenium* utopic, acesta nu va fi un orizont al viitorului, ci un fel de întoarcere la începuturi” (Jacques Le Goff, *Imaginarul medieval*, traducere de Marina Rădulescu, București, Editura Meridiane, 1991, p. 55-56).

mă aprind și nu mai știu pe unde calc. Sunt toate acestea la un loc. Vreo coerență nu rezultă, n-are cum. Nu număr câte zile am trăit. Nu țin să ies din viață cu pas ușor. M-aș mulțumi să ies pe furie”¹⁰¹. Poți să părăsești domiciliul fără ca acest lucru să presupună vreun pariu, cât de mic. Ne reconfortează călătoriile-șnur; și ne sperie orice zig-zag, ne deconcertează orice formă de impas. Trăim în prea mare viteză, timpul o ia la goană din orice spațiu. Până și prognoza vremii pe ziua în curs vizează, credem noi, un viitor prea îndepărtat. Pentru marii specialiști în deplângerea vremurilor ce vor veni, intuiția nu poate decât să confirme relele presimțiri: „[...] existența noastră în lume este excepțional de improbabilă, iar identitatea viitorilor oameni este excepțional de fragilă și acest lucru are implicații etice majore. [...] În poveștile cu călători în timp, acțiunile mici din trecut provoacă adesea schimbări radicale în prezent. Dar rareori ne gândim la faptul că acțiunile mărunte de astăzi pot avea efecte impresionante asupra viitorului. Consecințele pe termen lung ale acțiunilor noastre se estompează în timp precum undele apei unui lac? Nu. Dimpotrivă, în fiecare an, schimbăm radical cursul istoriei, ca niște zei neîndemânatici”¹⁰². Dacă imaginația nu mai e un soi aparte de pronostic, ce să mai cerem de la călătoriile noastre¹⁰³? O conciliere cu ideea de imagine, de la care să nu pretindem mai mult decât poate oferi: „Ești parte a lumii imaginii și ești în ea peste tot, fără dorința de a pleca. Fiind în lumea imaginii, ești peste tot și totodată aici, în acest loc. E mereu un *eveniment* că ești aici, chiar dacă ai putea fi oriunde altundeva, în altă parte a lumii imaginii. E un rămas bun de la orice existență și totodată o naștere întru existență. Ești legat și totuși eliberat, ocrotit și totodată ocrotitor. [...] Imaginea ține. Tot ce vine de la om e obligat să fie produs în continuu; omul nu poate renunța la aceasta. Imaginea însă dăinuie. Îndrăzneala e posibilă doar datorită imaginii. Fără imagine totul ar merge mereu drept, pas cu pas, înainte. Numai datorită imaginii omul poate, prin îndrăzneală, să se lase la urmă și pe sine; și, cu toate acestea, totul rămâne așa cum e, laolaltă. El se poate abandona, așa cum cineva iese dintr-o casă și se duce departe și totuși acasă rămâne în ordine. [...] Omul se îndepărtează de imagine și năzuiește iarăși spre ea. Se îndepărtează de imagine pentru că, rămânând la imagine, ar fi imagine el însuși, dar imagine împietrită, și năzuiește spre imagine pentru că ea e o urmă de paradis, acolo unde era el însuși om și imagine”¹⁰⁴.

Și cum construim aceste imagini? În relatările de mai târziu, călătoriile își împutășează faptele, contopindu-le; și încetinesc ritmul narațiunii pentru ca povestitorul să nu se retragă încet din ea; și pentru ca fostul voiajor să-și vizualizeze absența, mereu înnoită, de pe traseele rememorate; panoramând astfel

¹⁰¹ Livius Ciocârlie, *Bătrânețe și moarte în mileniul trei*, București, Editura Humanitas, 2005, p. 189.

¹⁰² William MacAskill, *Ce datorăm viitorului: o viziune pentru un milion de ani*, traducere de Bogdan Ghiurco, București, Editura Trei, 2024, p. 266, 268-269.

¹⁰³ Are cerul un viitor și-l mai generează încă și pe al nostru? Poeții nu se grăbesc să dea verdicte: „Răsăritul unei zile noi/ e ca pagină albă/ asfințitul/ e o pagină deja semnată./ Cine știe dacă mâine/ ochiul va ști s-o citească!”. Am citat poezia *Decodificare* din volumul semnat Anna Santoliquido, *Casa de piatră*, traducere de Răzvan Voncu, București, Editura Tracus Arte, 2014, p. 34.

¹⁰⁴ Max Picard, *Despre imagine*, traducerea de Ioan Milea, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2020, p. 63-65.

nu succesiunea întâmplărilor, ci cheia prin care acestea pot fi interpretate: „Drumurile prin care tu pleci din viață/ iar apoi tot pe ele te întorci, nu o dată/ ci de nenumărate ori, pașii care te duc departe/ și cei care urcă versantele.../oare ce-mi vine acum de-acolo? [...] Drumul trece prin locuri bine cunoscute/ care însă devenite ireale/prefigurează exilul și moartea./ Tu care ești, eu care am devenit/ și bântui printr-un atât de vijelios spațiu,/ om urmând o dâră ușoară și aproape imperceptibilă/ Pare de necrezut că te cauți pe-aici/ și prin alte locuri de pe pământ unde/ e mult dacă putem să ne recunoaștem./ Dar aceasta e vârsta, vârsta mea,/ când de la alții așteptăm ceea ce se află/ în noi sau ceea ce nu există”¹⁰⁵. Drept urmare, călătoria nu învinge distanța, ci ispita de a uita¹⁰⁶. Ea ar pretinde nu descoperiri, ci reamintiri, readuceri în prezent. Omul își recucerește scopurile ieșind în calea lucrurilor nemaîntâlnite de multă vreme; și care-i țin privirea¹⁰⁷ pe verticală. În fond, a călători e totuna cu a ne pune la păstrare mai înaltul¹⁰⁸. Câteva reticențe nu ne strică totuși: „Putem desigur să vorbim despre «retrăirea unei situații», dar prin aceasta avem în vedere mereu doar una dintre următoarele variante: fie simpla sa reamintire, mai mult sau mai puțin vie, fie rejucarea sa propriu-zisă și active în fantezie, fie reiterarea sa propriu-zisă în realitate (așadar, faptul de a face pentru a doua oară totul la fel, de a repeta totul aidoma, bunăoară în intenția unei reconstrucții sau comemorări a situației inițiale) – cu toate modificările, derivările și patologiile pe care ele le implică sau le permit. În toate aceste cazuri, însă, repetiția are în mod fundamental un caracter *secund*, ea este ca situație o «a doua oară», ce se distinge în chip principal de cea primă oară a

¹⁰⁵ Mario Luzi, *Poezii. În corpul obscur al metamorfozei*, traducere de Dinu Flămând, București, Editura Humanitas, 2019, p. 203-205.

¹⁰⁶ Cărțile lui António Lobo Antunes cultivă mai mult un imaginar al țărmlui decât unul al navigării. Iar aici, la o margine de apă sărată, uitarea este unul din personajele favorite ale marelui scriitor portughez: „Au dus borna comemorativă, curățată de frunze, în subsolul unui muzeu, la umbra busturilor de ceră ale unor exploratori memorabili” (António Lobo Antunes, *Întoarcerea caravelor*, traducere de Micaela Ghițescu, București, Editura Humanitas, 2003, p. 78). Substitue ale negăsirii de tine însuși, rătăcirea, tăcerea și amnezia sunt cuvintele-cheie în imaginarul călătoriei ficționale: „[...] și a rătăcit fără țință prin orașul incolor cufundat în borcanul de sticlă al zilelor fără soare când evenimentele se succed cu mușenia acvatică a coralilor” (*ibidem*, p. 162).

¹⁰⁷ Înțelegem termenul *privire* nu numai ca o consecință directă a văzului. Ne apropiem noțiunea heideggeriană de *privire*, în sensul că aceasta ar fi mai mult decât un fenomen vizual, apărându-ne mai curând ca un amestec de preocupare și de grijă. Potrivit lui Heidegger, privirea este „o posibilitate privilegiată a vederii” (Martin Heidegger, *Prolegomene la istoria conceptului de timp*, traducere de Cătălin Cioabă, București, Editura Humanitas, 2005, p. 455).

¹⁰⁸ „Oricine a fost odată Dumnezeu în adâncul gândurilor sale. Lumea din jurul nostru există doar în măsura în care noi o percepem, îi dăm sens și o inventăm. Fără ochii și gândurile noastre, nu ar exista nici o lume sau ar exista frumusețea undeva, fără sens, de una singură, așa cum o planetă dintr-o galaxie îndepărtată tot mai așteaptă s-o descoperim, s-o vedem, să-i dăm un nume. Tot ceea ce există – există doar în mintea noastră sau nu există. Și cine spune că suntem mulți? Cine îmi spune că eu nu sunt singurul? Cine îmi spune că tu ești prieten? E mult mai probabil ca eu să te fi născocit. La fel cum și numele străzilor, pavajul și oamenii care trec sunt născociți de mine. Și nu doar pentru că sunt scriitor. Nu văd decât ceea ce vreau să văd, așa cum toți oamenii nu văd decât ceea ce cred că știu sau așteaptă [s.n., A.M.]” (Ilja Leonard Pfeiffer, *La Superba*, traducere de Irina Anton, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2019, p. 110).

situației originare: situația secundă nu e câtuși de puțin identică aceeași cu prima, ci ea se deosebește în chip funciar de ea măcar și numai prin acest raport al ei cu originalul. Cu totul altfel stau lucrurile în cazul déjà-vu-ului, căci cele două situații aflate aici în discuție au *ambele* pretenția de a fi «prima oară», de a fi situația originală. Situația de acum nu e simpla replică, simpla comemorare sau reconstrucție, simpla tentativă de reiterare sau rejucare a unei situații trecute și reamintite, ci ea *este* dimpotrivă tocmai acea primă situație, survenind acum *din nou pentru întâia oară*. [...] E cu neputință să avem, pe de o parte, amintirea unei anumite situații și, pe de altă parte, trăirea sa vie, și să le privim pe cele două, nu ca fiind similare sau asimilabile aceluiași tipic, ori chiar (ceea ce ar fi deja neverosimil) ca fiind propriu-zis la fel, ci ca fiind propriu-zis una și aceeași situație și totuși nouă. Acum, e drept că déjà-vu-ul nu realizează nici el propriu-zis această imposibilitate, ci doar o prezumează sau o schițează, pentru a spune așa, în sensul în care «amintirea» pe care o implică este în fapt indisponibilă ca atare – dar aceasta este propriu-zis structura de experiență cu care ne confruntăm aici, și ea este într-adevăr ireductibilă la modelul cumințe al unei simple «percepții rememorative»¹⁰⁹. Așa ne amintim de cartea lui Andrei Makine, *Arhipelagul altei vieți*. Acțiunea în sine nu ne interesează prea mult (începutul anilor 50, hăituirea unui deținut evadat din lagăr), însă atractiv pentru noi este cadrul geografic/mental în care se desfășoară evenimentele: „Părăsind linia de coastă, atât de folosite pe aceste meleaguri lipsite de drumuri, s-a dus spre pădure, încercând să se facă nevăzut cât mai repede. I-am iscodit înaintarea – trosnetul câte unei ramuri, vreo tulpină culcată. Lăsa urme puține. [...] Cea dintâi explorare m-a dus spre Capul Întorsurii, de unde speram să pot în sfârșit admira oceanul cel adevărat. Odată ajunsă însă, am zărit următorul promontoriu – și din nou marea încopciată în golfuri, punctată de insulițe... Finitul ascunzând infinitul. [...] Ciudățenia lui te ducea cu gândul la un alt fel de curgere a timpului, părea că șterge numele obișnuite ale ființelor și lucrurilor. [...] Osteneala ritma domoalele înșiruiți de ceruri și frunzișuri care se desfășurau în fața mea. [...] De fapt, nu-mi doream decât asta: [...] să trăiesc această liniște, să înțeleg, fără cuvinte, sensul așteptării mele de-aici și de-acum. [...] Stăteam nemișcat, cu privirea vrăjită de neverosimila straniețate a vizibilului. [...] Vesela buimăceală a călătoriei mi-a încurcat datele în minte. S-au scurs două ori poate trei zile de nepăsare uitucă. [...] Seara, ne-am doftoricit cu povești. [...] Strădania de a pricepe logica traseului m-a ținut în picioare de-a lungul întregii dimineți înzăpezite. [...] Nu prea deslușeam conturul insulelor, ci doar niște linii imprecise care se legănau deasupra mării și pe care le-ai fi luat drept niște prelungiri ale norilor. Garțev a scos din buzunar o busolă și mi-a întins-o. Am încercat să găsesc nordul, dar acul tremura, înțepenea, își reluat dansul, fără să țină seamă de vreo constrângere magnetică”¹¹⁰. În Extremul Orient

¹⁰⁹ Christian Ferencz-Flatz, *Déjà-vu. O interpretare fenomenologică*, în Paul Marinescu & Christian Ferencz-Flatz (editori), *Figuri ale vulnerabilității existențiale...*, p. 171-173.

¹¹⁰ Andrei Makine, *Arhipelagul altei vieți*, traducere de Daniel Nicolescu, Iași, Editura Polirom, 2017, p. 10, 18-19, 21, 60, 124, 132, 185, 221.

siberian, un arhipelag pe nume Șantar nu se supune punctelor cardinale; busola nu arată nicio direcție, acul ei se învâрте neconținut; astfel încât cel ajuns acolo, în taiga, trebuie să se ghideze nu după indiciile aceluia spațiu, evident necunoscut, ci după analogii cu amintirea altor teritorii parcurse cândva. Vânătoarea devine călătorie, labirint, testare. Și aici, călătorul nu află nimic, intuiește câte ceva comparând. Iar dacă drumul său e grevat de provocările unei păduri, noaptea îi hașurează gândurile cu alternări între provizorat și perenitate. Bezna e o șoaptă a pădurii: ea îi pune în cârcă un somn foșnit de toate fantezmele care nu părăsesc defel călătorul. Așa se conturează, în proza lui Dino Buzzati, în *Secretul Pădurii Bătrâne*: „Sebastiano Procolo plecă obosit capul. Venerabila pădure începea să trăiască o nouă noapte și se trezea iar din toropeala zilnică. Poate că în întuneric duhurile ieșeau din trunchiuri și colindau cu felurite treburi necunoscute. Poate erau adunate ca o mulțime chiar în jurul lui, a lui Procolo, nevăzute în noaptea întunecoasă. Poate se-nălțase, după bolta norilor, luna. Poate tenebrele nu se vor mai sfârși. Poate soarele nu se va mai ivi. Întunericul era pentru totdeauna, se putea să se-ntâmpale și asta”¹¹¹.

Călătoritul din zilele noastre pune noi probleme: „Să exiști, să percepi./ Să fii un soi de deșeu perceptiv [...]/ Eram deopotrivă altunde, dar și în eter./ Cunoșteam Sudul și cele trei zări din slavă/ Se desenau urme pe un cer pauper./ Îmi închipuiam personalul din aeronavă. [...] Nu există mister esențial/ Știu locul și clipa exactă/ Treapta centrală, perfectă,/ Din acel adevăr parțial. [...] Vrem să ne-întoarcem în vechiul sălaș/ În care străbunii trăiau sub a unui înger aripă,/ Am vrea să regăsim ciudatul curaj/ Care sanctifică viața până-n ultima clipă. [...] Ne dorim o nouă formă de fidelitate,/ Ca un altoi în care să ne-adunăm dependența,/ Ceva care să depășească și să conțină existența,/ Nu putem trăi departe de eternitate. [...] Există o țară, sau un loc cu hotare,/ Unde lumina e blândă, cu aspectul solid,/ Oamenii fac comerț cu fărâme de soare/ Și nu se tem deloc de ce înseamnă vid”¹¹². Într-adevăr, ezitarea e sora mai mică a dibuirii sensului. Căci omul nu se mai vrea o parte a Cosmosului, se percepe, mai degrabă, exterior, drept impresarul acestuia. Și nu mai cercetează natura, ci reprezentările lui filtrate prin reprezentările despre ea. Iar această natură, așa cum o vedem din secolul XX înapoi, nu ne mai este exterioară; și nici ahtiată să ne înglobeze nu mai e. Este doar un prilej ca ființa umană să se confunde cu diversele atribute ale devenirii universale, ca și cum și le-ar fi însușit de la începutul istoriei sale, dar abia în veacul trecut ar fi realizat chestia asta. Secolul XX anula distanța dintre subiectul cunoscător și obiectul curiozității sale. Percepțiile nu sunt însă niște consecințe directe ale privirii. Sunt mai curând avataruri ale contemplării favorizate atât de intrarea în repaos, cât și de ieșirea din această stare. În orice caz, reprezentările care ne hrănesc dorința de a ști nu sunt îndatorate contextului imediat al vieții de zi cu

¹¹¹ Dino Buzzati, *Bărnabo, omul munților. Secretul Pădurii Bătrâne*, traducere de Ana Giurescu, Iași, Editura Polirom, 2003, p. 186.

¹¹² Michel Houellebecq, *Neîmpăcat: antologie personală, 1991-1993*, traducere de Daniel Nicolescu, București, Editura Humanitas, 2016, p. 69, 89, 102, 132, 159.

zi: „Lumea nu o mai întâlnim acum prin privirea-ambientală, ci o întâlnim prin faptul că zăbovim în-preajma a ceva, odihnindu-ne. Zăbovind astfel, privirea-ambientală este eliberată de sarcina de a vedea, este lăsată liberă, adică nu mai e legată de relațiile de trimitere specifice, cele care sunt definitorii atunci când este întâlnită lumea lucrării. Această vedere devenită liberă, în sensul că s-a eliberat de privirea-ambientală, este o modificare o preocupării și ca atare ea rămâne mereu grijă, ceea ce înseamnă că grija ia de astă dată forma unei simple vederi și perceperii detașate a lumii. Vederea este însă o percepere a depărtării. Grija care caracterizează o astfel de vedere devenită liberă este o preocupare ce are ca obiect depărtarea, iar acest lucru înseamnă că vederea despre care discutăm aici reprezintă o depășire, o despărțire de lumea lucrării, de acea lume de care ne preocupăm în chip nemijlocit la nivel cotidian. Zăbovirea și odihna, aducând cu ele o privire desprinsă de orice – și fiind astfel o percepere a depărtării – devin *eo ipso* o nemaizăbovire în-preajma a ceea ce ne este nemijlocit, iar această nemaizăbovire este tocmai grija de a descoperi și de a ne aduce în apropiere ceea ce nu a fost încă experimentat, în speță ceea ce nu experimentăm la nivel cotidian, este grija de a trece «dincolo» de ființarea-la-îndemână cu care avem de-a face în mod permanent și în primă instanță. Odihna dă frâu liber acelei griji care este *curiozitatea*; faptul că grija aceasta devine liberă nu înseamnă decât că ea a fost de la bun început prezentă, numai că s-a aflat, ca să spunem așa, legată; ea vedea și percepea doar lumea pe care îi era dat să o întâlnească. Cea dintâi structură caracteristică a acestei vederi devenite libere, a acestei vederi îndreptate exclusiv către *aspectul* lumii, este *nezăbovirea*. Nezăbovirea înseamnă: a nu te menține în-preajma a ceva pe care l-ai surprins în-chip tematic ci, dimpotrivă, a te despărți cu ușurință de ceva pentru a trece la altceva, lucru care este constitutiv pentru curiozitate [s.a.]”¹¹³.

Nu departe de filosofie se află astăzi anumite predispoziții cognitive ale fizicienilor. Cel puțin așa susține Sabine Hossenfelder, care denunță faptul că oamenii de știință nu sunt atât de „reci” precum par, lăsându-se seduși de căutarea frumuseții și nu a adevărului¹¹⁴. Bunăoară, arată ea, cuantismul se descurcă bine în

¹¹³ Martin Heidegger, *Prolegomene la istoria conceptului de timp...*, p. 458-459.

¹¹⁴ Cu ce anume contribuie știința la imaginarul de călătorie ne spune Sabine Hossenfelder: „Prețuirea frumuseții și dorința de a cădea de acord sunt trăsături umane. Dar ele distorsionează obiectivitatea noastră. Sunt predispoziții cognitive care împiedică știința să funcționeze optim și de care în prezent nu se ține seama. Dar nu sunt sigurele prejudecăți pe care le veți găsi la teoreticieni. Acolo unde experimentatorii fac imposibilul pentru a lua în calcul influența statistică a predispozițiilor, teoreticienii merg mai departe netulburăți, bucuroși să creadă că e posibil să intuim legile corecte ale naturii. [...] Există și efectul falsului consens: tindem să supraestimăm numărul celor care sunt de acord cu noi și măsura în care ei sunt de acord. Iar una dintre cele mai problematice distorsiuni din știință se leagă de faptul că tindem să considerăm un fapt cu atât mai verosimil cu cât am auzit mai des de el; se numește predispoziție atențională sau pur și simplu efect de expunere. Acordăm mai multă atenție unei informații în special când e repetată de alții din comunitatea noastră. Această confirmare poate transforma comunitățile științifice în camere de ecou unde cercetătorii își repetă argumentele unii altora la nesfârșit, asigurându-se mereu pe ei înșiși că fac ce trebuie să facă. Apoi, există mama tuturor predispozițiilor, predispoziția «petei oarbe» – convingerea neștrămutată că nu avem predispoziții. Este motivul pentru care colegii mei râd când le spun că predispozițiile și

explicațiile la nivel de atom, dar nu mai are același succes atunci când trece la lucruri palpabile, din lumea macroscopică, din concretul înconjurător; mai mult, „o teorie fundamentală trebuie să explice apariția lumii macroscopice, nu să-i presupună prezența în axiomele ei”¹¹⁵. Există o tentație a fizicianului de a folosi matematica pentru a face ca universul să pară o splendoare multicoloră și spectaculoasă, compatibilă cu estetismul noilor teorii: „Multiversul nu e considerat de toată lumea o teorie frumoasă, iar asta demonstrează că percepțiile asupra frumosului se pot schimba, și chiar se schimbă; popularitatea lor nu poate fi explicată doar prin frumusețe”¹¹⁶. Hossenfelder este deci contrariată de ideea că oamenii științelor exacte vor să valideze, prin calcule complicate, o anumită „privești” a Cosmosului. Mai pe scurt, fizicienii nu se pot abține să devină uneori peisagiști. Realitatea e abordată pictural (o lume plăcută vederii pentru că-i mai ușor de înțeles) și nu procentual (ca mostră de laborator). În consecință, ea este măsluită în sens artistic, ideea de frumos pe care lumea o trezește unor fizicieni inculcând acestora o anume echivalare cu ideea de adevăr. E o propensiune ușor de criticat – cum procedează și Sabine Hossenfelder – până când citim ceea ce Martin Heidegger scrie despre situarea afectivă. Dacă facem asta, vom fi mai puțin aspri cu bieții fizicieni: „O piatră nu este nicicând situată afectiv, ci ea este doar simplu-prezentă; în schimb, o formă de viață cu totul primitivă, un organism unicelular se va afla situat afectiv, însă situarea afectivă nu va putea fi decât o letargie cât se poate de adâncă și de întunecată; și, cu toate acestea, potrivit structurii ei de ființă, ea este în chip esențial diferită de simpla-prezență a unui lucru. A-te-afla-situat-afectiv în cuprinsul faptului-de-a-fi-în-lume înseamnă, pe scurt spus: situarea afectivă aparține faptului-de-a-fi-în-lume ca atare. Alegem acest termen, situare afectivă, pentru ca nu cumva, spunând că «ne aflăm» [situați afectiv] să se înțeleagă că ar fi vorba de cine știe ce reflecții pe care le facem cu privire la sine [s.n., A.M.]”¹¹⁷. Să nu pedepsim, așadar, cunoașterea intuitivă. Este un reflex al călătorului care vrea să ajungă nici el nu știe, dar și al omului de știință aflat pe drumul marilor aflări ale microscopului. Nici unul, nici celălalt nu poate evita o anumită contopire între subiectul căutărilor și felul de a fi al călătorului; mai ales în secolul XIX, unul al marilor exaltări: „[...] întreaga putere a spiritului nostru se abandonează intuiției, cufundându-se total în ea și lăsând-o să ne umplem întreaga conștiință prin contemplarea calmă a obiectului natural tocmai prezent, indiferent dacă el este un peisaj, un copac, o stâncă, o clădire sau orice altceva, câtă vreme, potrivit unei expresii germane pline de tâlc, ne *pierdem* total în obiectul respectiv,

prejudecățile sunt o problemă, și pentru care resping argumentele mele «sociale», crezând că nu sunt relevante pentru discursul științific” (Sabine Hossenfelder, *Rătăciți printre formule. Cum îi derutează frumusețea pe fizicieni*, traducere de Radu Slobodeanu, București, Editura Humanitas, 2020, p. 263). Orice spirit critic trebuie salutat, însă autoarea doar își etalează scepticismul, fără a veni cu niște contra-soluții care să elimine dilemele. Lucrarea de față merită totuși luată în considerare, pentru că ea conține niște reticențe ce reflectă, involuntar, o anumită cultură a situației noastre în spațiu și timp.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 145.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 141.

¹¹⁷ Martin Heidegger, *op. cit.*, p. 420.

adică uităm chiar de individualitatea și voința proprie și continuăm să existăm numai ca subiect pur, ca o oglindă clară a obiectului, de parcă ar exista doar obiectul, nu și cineva care să-l perceapă, iar atunci nu mai putem face distincția între cel ce intuiește și intuiție, căci ambele au devenit una prin faptul că întreaga conștiință este complet acaparată și preocupată de o singură imagine intuitivă – prin urmare, dacă obiectul părăsește într-o asemenea măsură orice relație cu voința, atunci ceea ce este cunoscut astfel nu mai este lucrul particular ca atare, ci *ideea*, forma eternă, obiectivitatea imediată a voinței situate pe treapta respectivă; și tocmai datorită acestui fapt, cel absorbit de o atare intuiție nici nu mai este un individ, fiindcă individul s-a pierdut de-a dreptul în ea, ci este un *subiect cunoscător* pur, atemporal, eliberat de voință și dureri”¹¹⁸.

¹¹⁸ Arthur Schopenhauer, *Lumea ca voință și reprezentare*, vol. I, traducere de Radu Gabriel Pârnu, București, Editura Humanitas, 2019, p. 217.

ABREVIERI

<i>AARMSI</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice
<i>AARMSL</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare
<i>AARPAD</i>	= „Analele Academiei Române”, seria II, București, 1879-1916
<i>AA.SS.</i>	= <i>Acta Sanctorum</i> , ed. Bollandisti, III ^a ediție, Parigi 1863-1870
<i>AB</i>	= Arhivele Basarabiei
<i>ACNSAS</i>	= Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității
<i>AE</i>	= L'Année Epigraphique, Paris
<i>AIR</i>	= Arhiva Istorică a României
<i>AIAC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj
<i>AIIAI</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>AIIC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj
<i>AIINC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj
<i>AIIX</i>	= Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>ALIL</i>	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
<i>ALMA</i>	= <i>Archivum Latinitatis Medii Aevi</i> . Genève.
<i>AM</i>	= Arheologia Moldovei, Iași
<i>AMAE</i>	= Arhiva Ministerului Afacerilor Externe
<i>AmAnthr</i>	= American Anthropologist, New Series, Published by Wiley on behalf of the American Anthropological Association
<i>AMM</i>	= Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
<i>AMMB</i>	= Arhiva Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași
<i>AMN</i>	= Acta Musei Napocensis
<i>AMR</i>	= Arhivele Militare Române
<i>AMS</i>	= Anuarul Muzeului din Suceava
<i>ANB</i>	= Arhivele Naționale, București
<i>ANC</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Cluj
<i>ANSMB</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Municipiului București
<i>ANG</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Galați
<i>ANI</i>	= Arhivele Naționale, Iași
<i>ANIC</i>	= Arhivele Naționale Istorice Centrale
<i>ANR-Cluj</i>	= Arhivele Naționale, Cluj-Napoca
<i>ANR-Sibiu</i>	= Arhivele Naționale, Sibiu
<i>ANRM</i>	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova, Chișinău
<i>ANRW</i>	= Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin-New York
<i>ANSMB</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Municipiului București
<i>ANV</i>	= Arhivele Naționale, Vaslui
<i>AO</i>	= Arhivele Olteniei
<i>AP</i>	= Analele Putnei
<i>APH</i>	= Acta Poloniae Historica, Varșovia
<i>AqLeg</i>	= <i>Aquila Legionis. Cuadernos de Estudios sobre el Ejército Romano</i> , Salamanca
<i>AR</i>	= Arhiva Românească
<i>ArchM</i>	= Archiva Moldaviae, Iași
<i>ArhGen</i>	= Arhiva Genealogică
„Arhiva”	= „Arhiva”. Organul Societății Științifice și Literare, Iași
<i>ArhMold</i>	= Arheologia Moldovei

ASRR	= Arhiva Societății Române de Radiodifuziune
AȘUI	= Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
ATS	= Ancient Textile Series, Oxbow Books, Oxford și Oakville
AUAIC	= Arhiva Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
AUB	= Analele Universității „București”
BA	= <i>Biblioteca Ambrosiana</i> , Roma, Città Nuova Editrice
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BArchB	= Bundesarchiv Berlin
BAR int. ser.	= British Archaeological Reports, International Series
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI	= Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice
BCU-Iași	= Biblioteca Centrală Universitară, Iași
BE	= Bulletin Epigraphique
BF	= Byzantinische Forschungen, Amsterdam
BJ	= Bonner Jahrbücher, Bonn
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BMIM	= București. Materiale de istorie și muzeografie
BNB	= Biblioteca Națională București
BNJ	= Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BS	= Balkan Studies
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
ByzSlav	= Byzantinoslavica
CA	= Cercetări arheologice
CAI	= Caiete de Antropologie Istorică
CartNova	= <i>La ciudad de Carthago Nova 3: La documentación epigráfica</i> , Murcia
CB	= Cahiers balkaniques
CBI	= <i>Der römische Weihebezirk von Osterburken. Corpus des griechischen und lateinischer Beneficiärer – Inschriften des Römischen Reiches</i> , Stuttgart
CC	= Codrul Cosminului, Suceava (ambele serii)
CCAR	= Cronica cercetărilor arheologice din România, CIMEC, București
CCh	= <i>Corpus Christianorum</i> , Turnhout
CChSG	= <i>Corpus Christianorum. Series Graeca</i>
CCSL	= <i>Corpus Christianorum Series Latina</i> , Turnhout, Brepols
CDM	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Arhivele Centrale de Stat</i> , București, vol. I-V; supl. I.
CDȚR	= <i>Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului</i> , București, vol. II-VIII, 1974-2006
Chiron	= Chiron: Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, 1971
CI	= Cercetări istorice (ambele serii)
CIL	= <i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin
CL	= Cercetări literare
CLRE	= <i>Consuls of the Later Roman Empire</i> , eds. R. S. Bagnall, A. Cameron, S. R. Schwartz, K. A. Worp, Atlanta, 1987
CN	= Cercetări Numismatice
CNA	= Cronica Numismatică și Arheologică, București
CSCO	= <i>Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium</i> , Louvain
CSEA	= <i>Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileiensis</i> , Roma, Città Nuova Editrice
CSEL	= <i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i> , Wien, De Gruyter
CSPAMI	= Centrul de Studii și Păstrare a Arhivelor Militare Centrale, Pitești
CT	= Columna lui Traian, București

<i>CTh</i>	= <i>Codex Theodosianus</i> . Theodosiani, Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, I, edidit adsumpto apparatu P. Kruegeri, Th. Mommsen, Hildesheim, 1970-1971
<i>Cv.L</i>	= Convorbiri literare (ambele serii)
„ <i>Dacia</i> ”, <i>N.S.</i>	= Dacia. Nouvelle Série, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București
<i>DGAS</i>	= Direcția Generală a Arhivelor Statului
<i>DI</i>	= Diplomatarium Italicum
<i>DIR</i>	= <i>Documente privind istoria României</i>
<i>DIRRI</i>	= <i>Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență</i>
<i>DOP</i>	= Dumbarton Oaks Papers
<i>DTN</i>	= <i>Din trecutul nostru</i> , Chișinău
<i>DRH</i>	= <i>Documenta Romaniae Historica</i>
<i>EB</i>	= Études Balkaniques
<i>EBPB</i>	= Études byzantines et post-byzantines
<i>EDCS</i>	= <i>Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby</i> (http://www.manfredclauss.de/)
<i>EDR</i>	= <i>Epigraphic Database Roma</i> (http://www.edr-edr.it/default/index.php)
<i>EpigrAnat</i>	= Epigraphica Anatolica, Münster
<i>ERAsturias</i>	= F. Diego Santos, <i>Epigrafia Romana de Asturias</i> , Oviedo, 1959.
<i>EuGeSta</i>	= <i>Journal of Gender Studies in Antiquity</i>
<i>Gerión</i>	= Gerión. Revista de Historia Antigua, Madrid
<i>GB</i>	= Glasul Bisericii
<i>GCS</i>	= <i>Die Griechischen Christlichen Schriftsteller</i> , Leipzig, Hinrichs, 1897-1969
<i>GLK</i>	= <i>Grammatici Latini Keil</i>
<i>HEp</i>	= <i>Hispania Epigraphica</i> , Madrid
„ <i>Hierasus</i> ”	= <i>Hierasus</i> . Anuarul Muzeului Județean Botoșani, Botoșani
<i>HM</i>	= Heraldica Moldaviae, Chișinău
<i>HU</i>	= Historia Urbana, Sibiu
<i>HUI</i>	= Historia Universitatis Iassiensis, Iași
<i>IDR</i>	= <i>Inscripțiile din Dacia romană</i> , Bucurști-Paris
<i>IDRE</i>	= <i>Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie</i> , I-II, Bucarest, 1996, 2000
<i>IGLN</i>	= <i>Inscriptions grecques et latines de Novae</i> , Bordeaux
<i>IGLR</i>	= <i>Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România</i> , București, 1976
<i>IILPecs</i>	= <i>Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften</i> , Pecs, 1991
<i>ILAlg</i>	= <i>Inscriptions latines d'Algérie</i> , Paris
<i>ILB</i>	= <i>Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae</i> , Sofia, 1989
<i>ILD</i>	= <i>Inscripții latine din Dacia</i> , București
<i>ILN</i>	= <i>Inscriptiones latines de Novae</i> , Poznan
<i>ILLPRON</i>	= <i>Inscriptionum Lapidarium Latinarum Provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV repertarum indices</i> , Berlin, 1986
<i>ILS</i>	= <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , 1892
<i>IMS</i>	= <i>Inscriptiones Moesiae Superioris</i> , Belgrad
<i>IN</i>	= „Ioan Neculce”. Buletinul Muzeului Municipal Iași
<i>ISM</i>	= <i>Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine</i> , București, vol. I-III, 1983-1999
<i>JGO</i>	= <i>Jahrbücher für Geschichte Osteuropas</i>
<i>JL</i>	= Junimea literară
<i>JRS</i>	= The Journal of Roman studies, London
<i>LR</i>	= Limba română
<i>Lupa</i>	= <i>Ubi Erat Lupa</i> (http://lupa.at/)
<i>MA</i>	= Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț

<i>MCA</i>	= Materiale și cercetări arheologice
<i>MEF</i>	= <i>Moldova în epoca feudalismului</i> , vol. I-XII, 1961-2012, Chișinău
<i>MEFRA</i>	= <i>Mélanges de l'École française de Rome: Antiquité</i> , Roma
<i>MGH</i>	= <i>Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi</i> , Berlin 1877-
<i>MI</i>	= Magazin istoric, București
<i>MIM</i>	= Materiale de istorie și muzeografie
<i>MM</i>	= Mitropolia Moldovei
<i>MMS</i>	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
<i>MN</i>	= Muzeul Național, București
<i>MO</i>	= Mitropolia Olteniei
<i>MOF</i>	= Monitorul Oficial al României
<i>Navarro</i>	= M. Navarro Caballero, <i>Perfectissima femina. Femmes de l'élite dans l'Hispanie romaine</i> , Bordeaux, 2017.
<i>NBA</i>	= <i>Nuova Biblioteca Agostiniana</i> , Roma, Institutum Patristicum Augustinianum
<i>NDPAC</i>	= <i>Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane</i> , I, A-E, 2e edizione, Marietti, 2006; III, P-Z, 2e edizione, Marietti, 2008
<i>NEH</i>	= <i>Nouvelles études d'histoire</i>
<i>OI</i>	= Opțiuni istoriografice, Iași
<i>OPEL</i>	= <i>Onomasticon provinciarum Europae latinarum</i> , vol. I-IV, Budapesta-Viena, 1994-2002
<i>PG</i>	= <i>Patrologiae cursus completus, Series Graeca</i> , ed. J.-P. Migne, Paris, 1886-1912
<i>PIR</i>	= <i>Prosopographia Imperii Romani. Saec. I.II.III</i> , editio altera, Berlin.
<i>PLRE</i>	= <i>Prosopography of the Later Roman Empire</i> , 3 vol., eds. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, and J. Morris, Cambridge, 1971-1992
<i>RA</i>	= Revista arhivelor
<i>RBAR</i>	= Revista Bibliotecii Academiei Române, București
<i>RC</i>	= Revista catolică
<i>RdI</i>	= Revista de istorie
<i>REByz</i>	= <i>Revue des Études Byzantines</i>
<i>RER</i>	= <i>Revue des études roumaines</i>
<i>RESEE</i>	= <i>Revue des études Sud-Est européennes</i>
<i>RGI</i>	= Revista Generală a Învățământului
<i>RHP</i>	= <i>Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. I: Die Inschriften</i> , Viena
<i>RHSEE</i>	= <i>Revue historique de Sud-Est européen</i>
<i>RI</i>	= Revista istorică (ambele serii)
<i>RIAF</i>	= Revista pentru istorie, arheologie și filologie
<i>RIB</i>	= <i>Roman Inscriptions of Britain</i> , Londra
<i>RIM</i>	= Revista de Istorie a Moldovei, Chișinău
<i>RIR</i>	= Revista istorică română, București
<i>RIS</i>	= Revista de istorie socială, Iași
<i>RITL</i>	= Revista de istorie și teorie literară
<i>RIU</i>	= <i>Die römischen Inschriften Ungarns</i> , Budapesta
<i>RJMH</i>	= The Romanian Journal of Modern History, Iași
<i>RM</i>	= Revista muzeelor
<i>RMD</i>	= <i>Roman Military Diplomas</i> , Londra
<i>RMM</i>	= <i>Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums</i> , Mainz
<i>RMM-MIA</i>	= Revista muzeelor și monumentelor, seria Monumente istorice și de artă
<i>RMR</i>	= Revista Medicală Română
<i>RRH</i>	= <i>Revue roumaine d'histoire</i>

<i>RRHA</i>	= Revue roumaine de l'histoire de l'art
<i>RRHA-BA</i>	= Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux Arts
<i>RSIAB</i>	= Revista Societății istorice și arheologice bisericești, Chișinău
<i>Rsl</i>	= Romanoslavica
<i>SAHIR</i>	= Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, București
<i>SAI</i>	= Studii și Articole de Istorie
<i>SANIC</i>	= Serviciul Arhivelor Naționale Istorice Centrale
<i>SCB</i>	= Studii și cercetări de bibliologie
<i>SCh</i>	= <i>Sources Chrétiennes</i> , Paris
<i>SCIA</i>	= Studii și cercetări de istoria artei
<i>SCIM</i>	= Studii și cercetări de istorie medie
<i>SCIV/SCIVA</i>	= Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)
<i>SCN</i>	= Studii și Cercetări Numismatice, București
<i>SCȘI</i>	= Studii și cercetări științifice, Istorie
<i>SEER</i>	= The Slavonic and East European Review
<i>SHA</i>	= <i>Scriptores Historiae Augustae</i>
<i>SJAN</i>	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
<i>SMIC</i>	= Studii și materiale de istorie contemporană, București
<i>SMIM</i>	= Studii și materiale de istorie medie, București
<i>SMIMod</i>	= Studii și materiale de istorie modernă, București
<i>SOF</i>	= Südost-Forschungen, München
<i>ST</i>	= Studii Teologice, București
<i>StAntArh</i>	= <i>Studia Antiqua et Archaeologica</i> , Iași
<i>T&MBYZ</i>	= <i>Travaux et Mémoires du Centre de recherches d'histoire et de civilisation byzantines</i>
<i>ThD</i>	= Thraco-Dacica, București
<i>TR</i>	= Transylvanian Review, Cluj-Napoca
<i>TV</i>	= Teologie și viața, Iași
<i>ZPE</i>	= Zeitschrift für Papyralogie und Epigraphik
<i>ZSL</i>	= Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde